

216—219

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

ЛІТЕРАТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
VIII.

СЕРГІЙ ЕФРЕМОВ, Акад.

ІВАН ЛЕВИЦЬКИЙ НЕЧУЙ

ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

головні склади:

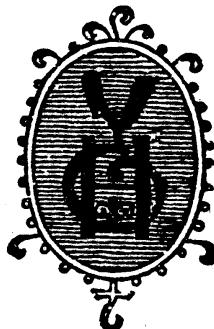
BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

ЛІТЕРАТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
VIII.

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ, Акад.

ІВАН ЛЕВИЦЬКИЙ
НЕЧУЙ

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Ukrainska Knyharnia
658—660 Main Street
Winnipeg Man.
(Canada)

Українська Накладня
с. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Товариство „Просвіта“
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Printed in Germany

Іван Левицький Нечуй

Сергій Єфремов

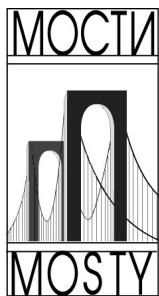

Електронний передрук видання Української накладні в Лайпцигу, без дати.

Перше видання цієї монографії, в Києві, 1925 р.

Це електронне видання підготовив Максим Тарнавський.

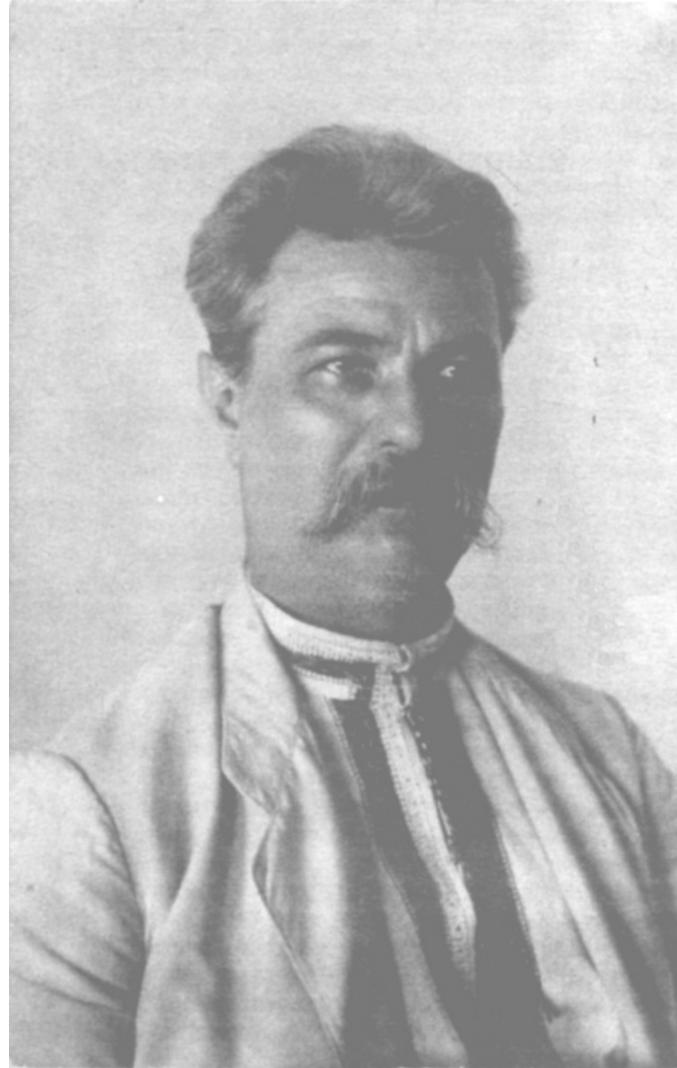

Електронне видання видавництва МОСТИ

www.mosty.homepage.com

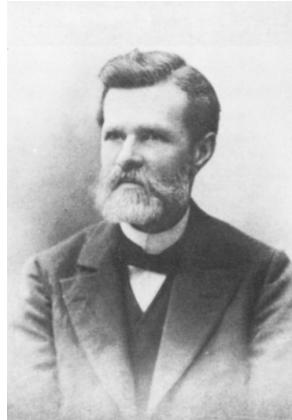
Торонто — Філадельфія

2000

A handwritten signature in cursive script, appearing to read "John D. B. S. G. M. S." The signature is fluid and expressive, with varying line thicknesses and loops.

Ñåðä³é ² Ôðåì î â

Іван Левицький Нечуй

Зміст

Зміст.	5
I. Життя Івана Левицького.	6
II. Шляхом творчости.	34
III. Літописець своєї епохи.	52

I. Життя Івана Левицького.

I.

Творчість та їй особиста доля українського письменника XIX століття мала свої одмінні риси. Типовим було життя більш-менш дрібного службовця, на урядовій здебільшого службі, вчителя інтелігентного пролетарія, — того, на що російська чиновна дійсність виробила була й термін специфічний — „разночинець”. Такий інтелігент „різночинний” не міг жити ані з власного маєтку, бо його не мав, ані з літературного заробітку, бо його також не давало українське письменство. Служба — то єдине було джерело життя. Лев'яча пайка часу, сили, здоровля, енергії йшла на ту службу. Що зоставалось — відпочинок, скуче дозвілля — витрачував чоловік на літературу. Звідси вічна, безугавна колізія, джерело трагічного розламу людської істоти, марнування високих замірів, широких планів, розмінювання себе на дрібнички.... Це не одного ззіло нам міцного й дужого таланта — згадаймо Свидницького! — а більшість з них у таке поставило становисько, в якому ніяк було розгорнутися, дійти вершин творчості й дати все, чого могло од них сподіватися письменство. В результаті маємо предовгий мартиролог пропащих сил, змарнованих талантів, занедбаних надій, живцем похованых сподіванок. Люди одцвітали, не встигши навіть розгорнутись на повну своїх можливостей: та одважених од природи талантів. Люди, блиснувши парою-другою визначних або високонадійних творів, впірнали в темряву небуття. Люди знемагали в боротьбі — не в тій героїчній боротьбі, що самим процесом горіння дає найвище задоволення і бодай ясний лишав слід — а в боротьбі з дрібнотою, мізерією, нікчемством, гидотністю, міщенством філістерської буденщини, себ-то в найбільш безнадійній і безплодній боротьбі, в якій ні слави ні нам'яти не зажити.... І вже сама типовість, оця звичайна тенденція в особистій долі мало не кожного з наших старішої генерації письменників показують, що тут не особисті маємо, а далеко глибші, громадської натури, причини.

Справді-бо: звідки виходив і кого заступав собою український письменник XIX століття? Сільська стріха була єдиним тоді пристановищем української, не скажу — ідеї, швидче стихії, потенціяльної можливості, що лише за відповідних обставин, часто од випадкового штовхана, розгорталась і доростала до ідеї. З-під тієї стріхи й виходили переважною масою наші письменники. Національний романтизм упривileйованого стану, дворянства, розвівся, можна сказати, з першими подувами селянської реформи. Дворянство, одірване од маси народної самим фактом свого народження в самотньому серед села палаці, і в житті простувало тією-ж самою стежкою відчуження. Воно заповняло собою лави платних і безплатних обrusителів, тих „тоже-малоросов”, що про своє „малоросіянство”, по-за варенухою й салом, згадували хіба при тій вірній оказії, щоб його авторитетом підперти непотрібність чи утопійність національного розвитку українського народу, висміяти заходи піонерів на тому важкому шляху. Винятків було не багато і в рахубу їх можна не брати. Лишається отже само селянство й ті шари людності, що самим життям приневолені були жити в тісному з ним контакті чи навіть сполученні. І переглядаючи життєписи наших письменників другої половини XIX століття, бачимо, що це були діти — селянина, дрібного шляхтича, сільського духовенства. Ці громадські круги й постачали

людей на поповнення кадрів українського письменства, взагалі національного відродження. Виходили вони буквально з-під сільської стріхи. Перші вражіння буття закоріняли в них стихію національну; обставини побуту давали матеріал на творчу роботу розуму й фантазії. Коли щасливий збіг обставин долучав до цього потім ще й освіту, то стихія розгорталася в свідомість, прибиралась в ідеологічний одяг, і людина — наперекір центротяжному процесові життя, часто „разсудку вопреки” — отаборювалася на національному ґрунті, переймалась почуттям певної повинності і свідомо брала на плечі камінь сизифової роботи українства. І заступала вона, через те саме, інтереси тієї-ж стріхи, з-під якої вийшла, того шару громади, себ-то селянства, з яким не порвала й од якого знайшла в собі силу не одійти, з яким звязували її і стихійні пережитки роду, й свідомі розуму помисли. Але жадних форм безпосередньої роботи на ту громаду не існувало. Більше — вона й не входила в програму тодішньої державної практики, була в корені їй ворожа і тим самим неможлива. Доводилось шукати манівців, а такими простягалась тоді в тому чи іншому вигляді служба державі. І от український письменник ставав на фатальному роздоріжжі. Жив з служби, чужої й ворожої його інтересам. Завжди мусів з ними тайтися, критися од начальства, товаришів, гурту. Працював буквально у ворожому таборі. Розповинював себе на офіціяльну й неофіціяльну людину. Неважко зрозуміти, як таке становище і психічно і фізично повинно було на його, як українського письменника, долі одбиватись. Цю трагедію розповинення, недоцільної витрати сили на чужу роботу, свідомості про власну марнотратність і разом про безвигляdnість свого становища, обурення і вкупі покірливість перед непереможними обставинами — усе це мусів почувати мало не кожен з письменників, фатально засуджених на ненормальне животіння поміж голосом таланта й веліннями практичного життя. Де-хто, поборсавшись на початку, змовкав; інші уперто тягнуть своєї, але нерівно, з зупинками, перебоями, кленучи свою долю щербату. «Проклята бюрова праця, — скаржився напр. Коцюбинський, — вхопила мене у свої тверді лаби», і одсидівши урядові години, письменник вже „ні до чого нездатний”¹ фізично, не кажучи вже про вічний моральний гніт та незадоволення. І треба було велику мати урівноваженість та спокій духа, щоб за таких обставин систематично працювати в літературі, а це, як виняток, траплялось дуже-дуже рідко.

Таким до якоїсь міри й був Іван Семенович Левицький.

II.

Канву до свого життєпису дав Левицький в автобіографії², додавши до неї згодом (р. 1890) ще кілька подробиць в автобіографічному листі до автора відомої „Історії

---

1. Єфремов, С. Коцюбинський. Київ, 1922, стор. 39.

2. Див. „Світ” 1881, ч. 7 (стор. 125- 127) та 8 й 9 (стор. 154 — 156).

літератури рускої”, проф. Огоновського¹. Десятки років по тому ще прожив Левицький, але до його життєпису мало що можна додати по-над ті джерела, хіба що ілюструвати тільки ще автобіографічними згадками з його творів. Жив він анахоретом. Листів писав мало та й неохоче. У громадському житті участі не брав і навіть рідко показувався на людях. На улиці зустріти його можна було тільки соняшного дня. Думаю, що навіть спомини, які він розпочав був перед смертю, — до речі: не опубліковані — не внесуть багато нового в це рівне і розмірене життя. Так само й спомини про його людей, що його знали — близьких людей у його не було, — докинуту хіба кілька характерних рисочок, і то здебільшого чисто зверхніх, до зрозуміння цього ніби такого простого й звичайного життя. Отже біографія цього визначного письменника — річ ніби надзвичайно проста, але разом і дуже складна. Проста, коли мовити про зверхнє життя. Складна, коли спробуєш заглибитися в цю простоту позверхову й знайти відповідь на те, чим власне цей чоловік жив по-за монотонними буднями та дуже немудрими життєвими функціями. А що він дійсне чимсь жив — про це свідчать ті десятки літературних творів, що зовсім не вкладаються в зовнішню простоту цього життя. Біограф такої людини, як Левицький, повинен одкинути од себе спокусу — глянути на це немудре зверху життя просто; повинен сам завдати собі труднації — розгадати того внутрішнього сфінкса, що безперечно під цим супокоєм та поміркованістю лагідного дідуся крився. А згадана спокуса справді таки існує реально. Мені, напр., що зазнав Івана Семеновича з 1898 либо́нь року, здавалося завжди, що він не одмінився аж до останніх днів життя, — і якось чудно було уявити собі, що цей хороший, наївний дідусь міг колись бути хлопцем, міг пустувати, міг напр. закохатися, кипіти надміром сили, обурюватись. Наче й народився він таким самим дідусем у чистенькому сюртучку або акуратненському шляфроці, у високих комірчиках і неодмінному галстучку. І в тій самій мінятюрній чистенькій квартирочці в пам'ятному Сегетівському флігелі на Ново-Єлизаветинській ул., №. 19-й.... З того, як про Левицького взагалі писано, набігає мені думка, що й на інших він таке саме вражіння незмінності й якоїсь ніби перманентності, захололости справляв. Але — треба це одразу сказати — була то очевидно мана оптична, з-під якої визволитись може й важко, та треба. Перший ступінь до того — це докладніший, ніж були досі, життєпис небіжчика.

Народився Левицький 13 листопаду 1838 р, в м. Стеблеві, тоді Канівського повіту, над Россю, якої справжнім співцем він зробився опісля. Він був найстарший з дітей у родині стеблевського священика. Рід Левицьких — давній духовний рід, якого кілька поколіннів одбували свою службу в тому-ж таки Стеблеві, звязаний родинними переказами та становими традиціями з тими часами, коли на Україні все духовенство було ще виборне і коли це виборне духовенство в побуті свого життя нічим власне не різнилося від народу, хіба що прикметами більшої „едукації”, та й то не завжди. Цей побут, добре знайомий Левицькому, яскраво одбився в популярній його повісті „Старосвітські батюшки та матушки”, що захопила ще трохи своєрідного життя саме напередодні радикальної

---

1. З цього листа де-що Огововський використав у своїй праці, — див. „Історія ...” ч. 111, в. 1, Львів, 1891, стор. 574, 576

руйнації й на потомні часи зберегла галерею старосвітських постатів та старого побуту уламки. „Я люблю цей дух стародавніх домів, — писав згодом Левицький, опинившись на старосвітському дворищі. — І мої думки без моєї волі несамохіть перелетіли в давню давнину, в світлицю мого діда. Перед моїми очима встала уся обстава давніх дідових покоїв, одразу виникли, мов з туману, давні люди того часу, сивобороді діди з поморщеними щоками, але здорові, кремезні й веселі, бабусі в простих убраннях, але з ширим непотайним серцем; виникли, мов з туману, старі сиві українські шляхтичі в довгих сіртуках з вузенькими рукавами, з намотаними на ший чорними шовковими хустками, їх старі жінки в білих чіпках або в шовкових хусточках на голові, в довгих шалях на плечах, з народньою мовою в устах, з народніми веселими жартами в розмові. Кругом мене на цих дерев'яних немальованих стільцях з чудернацькими вирізками на спинках неначе сиділи ті давні люди, провадили щиру веселу розмову. Я ніби почув їх голоси з далекої минувшості, їх розмову, веселий сміх, гострі жарти. Мені чогось здавалось, що з oprічної кімнати от-от незабаром одчиняється двері і звідтіля вийде старенька висока рівна станом сива панія, котра колись мене малого годувала горіхами та маковниками; здавалось, що в дверях заманячать два кінці смугнастої шалі, котрі спадають додолу й черкаються об діл, заманячить риdicюль в її руках і вона дигне ногою, присяде й зробить мені старомодній кникс”.. („Живцем поховані”)¹. Ось у якому гурії зростав і вражинів набирається прийдущий письменник.

Батько його, Семен Степанович Левицький², був, як на свої часи, особою не аби-якою і як людина, і яв священик, — з певними культурними традиціями та звичками. Він любив книгу й мав цілу бібліотеку з друкованих та рукописних книг, уславився за доброго казнодію, завів був у Стеблеві школу й мріяв навіть про громадську крамницю, щоб визволити селян од кругтіства місцевих крамарів. Цікава взагалі була доля його культурно-просвітніх заходів. Казання Семена Левицького, коли він послав їх до друку у Київ, віддано на розгляд до духовної академії, а там засудили їх за мову очевидно — українську: „язик, мовляв, не достойн церковної кафедри”³. Школу, яву Левицький провадив улітку на пасіці в катразі, а взимку на пекарні, розігнав пан, дідич Стеблевський. „Як ви вивчите мужиків читати, то підете й ви, піду й я на поле робити, а мужики не схотять робити”⁴, — таку чулу сентенцію проказав пан дідич, заганяючи дітей-кріпаків із школки пан-отця Левицького до своєї фабрики. З заходів біля громадської крамниці й зовсім нічого вже не вийшло, та й не могло вийти, бо це-ж була цілком утопічна, як на ті часи, думка. Може бути, що всі оці невдачі з громадськими заходами зневірили старого Левицького, полишаючи йому вільною і не заказаною одним-одну стежку, одну сферу

1. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. IX Київ, 1914, стор. 149 — 150; порівн. т. VIII, стор. 236.

2. У своїй автобіографії Левицький переказує, що прадід його в документах не Левицьким іменувався, а Леонтовичем і вже потім одмінив це прізвище (власне переклав: Leo — лев) на модне тоді по всій Україні прізвище — Левицький. („Світ”, 1881, стор. 125). Характерна побутова рисочка!...

3. Життєпис Івана Левицького (Нечуя) написана ним самим. „Світ”, 1881, стор. 125.

4. Там-же, стор. 126.

інтелектуальних переживаннів — чисто особисту, як читання книжок, записування казаннів, без надії проте побачити їх надрукованими. В споминах синових він став перед нами трохи суворим одлюдком, кабінетного типу людиною, що стояла здаля від дітей і не мала на їх того інтимного впливу, що становить найкращу родинного життя окрасу. Душою в родині, інтимним й стержнем та основою й тут була мати.

Про матір Іван Семенович згадує тепло, з великою любов'ю, як про людину, що власне всю родину держала під впливом своєї не аби-якої вдачі. Висока на зріст, весела, говірка, співуча, Ганна Лукіянівна була в давнього козацького роду і принесла в родину демократичні традиції й ту прирожденну інтелігентність, яка часто буває у нас окрасою навіть мали освіченої жінки, що більш чуттям, притаманним тактом, ані-ж свідомо вгадує і прокладає безпомиленно лінію поводження. Говорила вона тільки по-українськи, чудово співала, грамотна була тільки по церковному — і через те в родині панувала народня мова і та своєрідна література — усіх життій, то-що — яка своїм фантастичним змістом йшла часто в парі з утворами народньої фантазії. Іван Семенович опісля згадував, що, читаючи дітям історію Йосипа-Прекрасного, мати й сама плакала і своїх слухачів-дітей до плачу доводила цією. жалісною історією. Та й усі хатні обставини тодішнього побуту духовенства пасували до патріархальної постаті Ганни Лукіянівни. Як згадано, в родині панувала українська мова. Діти раз-у-раз оберталися серед селянства, слухали тих самих казок, тих самих пісень співали, що й однолітки їхні, селянські діти; брали участь у всіх церемоніях народнього життя, як весілля, хрестини, похорон, то-що, які одбувалися відповідно до народнього ритуалу. Ніяких перетик, жадної стіни між собою та народньою масою не знаючи, Левицький ще за дитячих літ, цілком несвідомо, але міцно убраав у себе те здорове зерно щирого демократизму, яке згодом зійшло й виявилося в його літературній діяльності й якого викорінити не здолала навіть чужа, формалістична шкода, зовсім на інших заснована підвалинах, що виїдала душу живу з своїх вихованців. Стихію в душу хлопцеві ще змалку заложено було міцну.

І тим більше, що цій стихії сама природа сприяла не помалу. Куток, де народився й прожив свої дитячі літа Левицький, справді навіки може врізатись і заполонити чулу та вразливу душу. „Од самого берега Росі, на південь, де Канівський повіт сходиться з Звенигородським, починається такий рай, якого трудно знайти на Україні, — пише згодом сам Левицький у повісті „Бурлачка”. — Дрібні та круті гори од самої Росі покотились крутими хвильами. На крутых горах, в глибоких долинах зеленіють дубові та грабові старі ліси. У весь край густо закиданий здоровими селами, містечками, присілками та хуторами. Села залиї старими садами. Ідеш селами, неначе густими лісами: по обидва боки улиць стоять сади стінами, як старі дубові ліси. Здорові черешні та груші зовсім закривають білі хати. Село Керелівка, де бідував Тарас Шевченко, все потонуло в старих садах, як у здоровому бору”¹. Такий був той край за дитинства Левицького і, треба сказати, такий він і лишився в його згадках до самої смерті. Хоч як реально він був за той довгий час

1. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. 1. СПБ. 1899, стор. 165.

одмінився, але ці одміни для письменника вже не існували: вінувесь був під чарами й романтикою своїх дитячих вражінгів. І коли на підмогу та підживлення цій стихії прийшли ще й де-які вже інтелектуального порядку впливи, то вони знайшли готовий вже у тій романтиці грунг і їм легко було на йому прийнятися й защепитись.

Головна роля в тих інтелектуальних впливах належить мабуть таки суворому батькові. Він, видимо, був із того гурту старого часу людей, що якось традиційно заховали давні національні симпатії, донесли їх до того часу, коли вони виростали вже у національну свідомість, і проявів її скрізь шукали в сучасному. Дітям своїм панотець Левицький розказував із рідної старовини, а надто спинявся ва тих її епізодах, що одбувалися по околицях Стеблева („Різаний Яр”, могили під Корсунем, де Хмельницький бився з ляхами), — отже на конкретному матеріалі ілюстрував свої загальні думки.

Межинаціональні стосунки на Україні, українсько-польсько-російські, так само дістали собі освітлення для дітей з авторитетних батькових уст. Про економічну експлоатацію та духову неволю — дві головні теми пізніших творів нашого письменника — він уперше дізнався також од батька. Ше дитиною перечитав він з батькової бібліотеки праці з історії України — Бантиша-Каменського, Маркевича, Самовидців літопис, що закріпляли стихійні впливи людей та природи. Через батька, нарешті, дійшли до його й перші нового українського письменства твори в формі Гребінчиного альманаху „Ластівка”; надрукована там Шевченкова „Причинна” зробила на хлопця таке вражіння, що він затямив її од слова до слова. Ці стихійні і свідомі впливи зафіксувала в молодому Левицькому ще й сама особа поета, близька своїми чисто місцевими традиціями. „Ще як я був малим хлопцем, — згадує Іван Семенович у своїй автобіографії, — я чув про Шевченка; тоді в нас по селах скрізь говорили про його, бо Керелівка, де родився Шевченко, всього за двадцять версгов од Стеблева. Я чув, що він пробував у Корсуні у свого родича, Варфоломея Шевченка, за вісім верстов од Стеблева. Знакомі наші заносили в Корсуня навіть уривки його віршів, котрі він тоді складав. Слава його тоді ходила скрізь по селах”¹. „Про Тараса Шевченка, — писав Левицький і в повісті „Бурлачка”, — тоді ходила чутка скрізь по сусідніх селах та містечках кругом його рідного села Керелівки”; один з персонажів згаданої повісті добув собі „Кобзаря”, а як дійшла до його звістка про смерть Шевченка й похорон у Каневі — він „плакав за ним і говорив, що він неначе поховав рідного батька”². І навпіслля для Левицького образ геніяльного співця України навіки з'єднався в рідною околицею. „Звенигородський повіт — пишний куточек України, край садів, батьківщина Шевченка! Пишна Шевченкова пісня вилинула з роскішного краю, убраного в роскішні сади.... З таких пишних садів вилинув, як соловей з гаю, Шевченків геній, і його пісня така-ж поетична, така пахуча, як ті сади весняної доби”³ — цей ентузіастичний початок „Бурлачки” нестемнісеньку подає ознаку, що пістет у Левицького до Шевченка зародився

1. „Світ”, 1881, стор. 156.

2. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. 1 стор. 302.

3. Там-же, стор. 165 і 166.

тоді, коли він сам ще жив інтересами й одгуками свого рідного закутку. Чари Шевченкового імення, підживлені ранньою знайомістю з творами геніяльного Кобзаря України, мабуть оформили й перший дали свідомий у нашого письменника напрям тій стихії національній, що заложена була впливом батьківської хати і всіх наокружних обставин.

III.

Вчитися малий Іван почав разом із сільськими хлопцями в школі у свого батька, — в тій самій школі, що її розігнав незабаром пан дідич Стеблівський. Але то була лише прелюдія. Справжня „наука” почалася, як хлопця, на сьомій весні, отже так десь року 1845-го, одвезено до Богуслава, до дядька Трезвинського, що був за вчителя в Богуславській бурсі, а потім на парафії під Богуславом. Вперше зазнав Іван тури за родом-родиною, за матір’ю, за сільським товариством. Хоча то була й не бо зна яка чужина, проте хлопець страшенно нудьгував за „домою”, одірваний уперше од матері й звичних обставин життя. Дядько підготовив його до бурси, і р. 1847-го Івана оддано до першого класу духовної школи в тому-ж таки Богуславі, — школа була при манастирі.

Наука по духовних школах, „бурсах” того часу, досить добре відома з численних спогадів та оповіданнів: мала вона свої типові риси, якими плямою визначалася навіть на тьмяному тлі Миколаєвської науки. Образ тогочасної бурси, в нашему письменству найкращий, дав талановитий Анатоль Свидницький, сам жертва бурсацького режиму, та ще Дм. Яворницький, — і Богуславська бурса нічим власне од зафікованих у літературі малюнків не одріжнялась. Був це уламок старої, схоластичної, що вже давно себе пережила, школи. Мертвa латина й греччина переважали в системі тодішньої освіти; науку проваджено також мертвою для наших школярів мовою — російською; реального знання не давано ніякого, натомісъ надолужувано церковною схоластикою та „обрусенієм”. „Не вміли в ті часи, — згадував опісля Левицький, — говорити по-руському усі сини та дочки священиків; і ті хлопці, котрі потім вчилися за мною в Богуславській школі, як приїхали в школу, то зовсім не вміли говорити по-руськи”¹, як і сам автор цих рядків. „Обрусеніє”, що почало свою непочесну роботу ще з кінця XVIII в., провадилось чисто формальним способом і розбивало все життя бурсака на „часть офіціяльну” і „неофіціяльну”; перша була квола й вузенька, друга — потужна і як саме життя — широка. Щоб приневолити школярів говорити по-російському — завдання цілком фантастичне в обставинах містечкового побуту, де кругом панувала неподільно українська стихія — по класах позаводили, як згадує Іван Семенович у своїй автобіографії — нотатки. Це була дощечка з ремінцем, щоб надівати на шию; в дощечку вкладали журнал з рубриками: „за мужичі слова”, „за лайку”, „за сквернословіє”. Хто провинувався в одному з згаданих гріхів, того записували до нотатки й вішали її винуватцеві на шию. Він мусів стежити за

---

1. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. IX. стор. 63.

товаришами й, піймавши кого з них на тому-ж гріху, записував до нотатки й перевішував на винного, — і так нотатка переходила з шиї на шию. Хто останній мав її в „день возмездія”, яким була звичайно субота, цей справжній „dies irae” — звідси знамениті „субітки”, — той брав у шкуру. Система, як бачимо, надзвичайно, блискуче педагогічна, тим то мабуть і наслідків вона не давала жадних: „обурсеніє” ані на ступінь не посовувалось, хлопці лишались звичайними сільськими хлопчаками і так врешті звикали навіть до зненависної нотатки й неминучої хlosti, що в старших класах, як згадує Іван Семенович, попросту закидали її на грубу, або навіть з нотаткою на шиї чудово оповідали, замісць нудної мертвової науки, колоритних українських казок тим самим „мужичим словом”, що в мудрій педагогічній системі стояли поруч „сквернословія”. В сутиці між мертвовою системою та живим життям, перевага рішуче була за останнім.

Не тамували, а швидче допомагали оцій перевазі й тодішні педагогічні сили, між якими в Богуславській школі перед вів смотритель школи, що разом був і ігуменом у монастирі, еромонах Федір. Цього „сухого аскета”, „злого та крикливого”, що на все мав одну пораду й один лік — різку, я добре знаю не тільки з скученьких спогадів Івана Семеновича, але й з оповіданнів моого батька, що разом з Левицьвим вчився у Богуславі. Був це дійсне „ісчадіє” старої бурси, холодний, черстивий егоїст, безсердечна людина, що в дітях бачила самий об'єкт для своєї карної спритності й вигадливости. В багатій портретній галереї типів із старої педагогії він-би зайняв був почесне місце, коли-б знайшовся хто з його учнів, що спробував дати-б його портрет на цілий зріст. На жаль, сам Іван Семенович обмежився тільки натяками, а устна традиція довго не живе, і колоритна постать лишилася в затінку. Між іншим од свого батька я чув декілька цікавих штрихів з діяльності цього педагога. Швидкий на розправу взагалі, він любив з-поміж учнів вибирати собі фаворитів, і цим власне було найгірше, бо коли нопогамованими карами збуджував принаймні одсіч та протест, то в своїх улюбленацях забивав він до решти живий глузд і обертає їх у якихсь покірливих тупяць, для яких усенька будучина була скінчена вже в мурах Богуславської бурси.

На щастя Левицького, до таких улюбленаців він не належав і черев те нагніт цього й інших педагогів, як і ціле бурсацьке офіціяльне життя, слизнули по йому тільки зверху й не зачепили основ його душі. Вона була вся під впливом неофіціяльного життя та наокружного побуту. І коли школа йшла своїм шляхом, то це життя йшло своїм, од школи незалежним.

Жив Левицький на монастирській кватирі, під доглядом та піклуванням простої, хорошої й чесної молодиці Гапки Шульжихи, що доглядала школярів, як рідних дітей. По-за школою бурсаки мали досить волі, щоб позбутися важких вражіннів од досадної науки. Монастир і школа при йому стояли за містом, на високій крутій горі, над самісінькою Россю. Роскішні надросянські краєвиди для Левицького були немов протягом тих самих, що бачив він і в рідному Стеблеві, і очевидно глибоко врізалися в пам'ять хлопцеві. Богусдав з околицями стріваємо в творах Левицького чи не частіше навіть („Рибалка Панас Крутъ”, „Кайдашева сім'я”, „Старосвітські батюшки та матушки” та ін.), ніж рідний Стеблів, якого чудовий опис маємо в повісті „Микола Джеря”. Враження літ,

пережитих у бурсі, додали добру пайку, і може найдобірнішу, до того літературного матеріялу, який згодом обробив у своїх творах письменник. І це були життєві вражіння переважно. Література майже не торкалась тоді хлопця, коли не рахувати народніх казок та випадком добутої й перечитаної книжки „Бібліотеки для членів” з Апулеєвим „Золотим Ослом”, — принаймні її тільки одну й згадав Іван Семенович в автобіографії. Більш, видима річ, і згадати було нічого.

На п'ятнадцятій весні, отже року 1853-го Левицького одвезено до Київа, до духовної семинарії. Хвилювався хлопець дуже, збираючись до Київа, — так багато наслухався він усіякого про його дива — і розчарувався. Старі церкви, як згадував він опісля, з темним своїм склепінням та притворами, печері з давніми гробовищами, тільки суму на його нагнали, і знов сама природа, Дніпро, краєвиди роскішні розважили його і взагалі вробили далеко дужче вражіння. Любитель природи й у цьому виявився з Левицького більший, ніж старовини, і на людське життя він позирав кмітливим поглядом, складаючи в своїй пам'яті побутові дрібнички, щоб потім оживити їх у своїх творах. Стояв він на кватирі у міщан та в дрібних урядовців, доглядався до їхнього життя, яке склалося згодом у сатирично-побутові картини („На Кожум'яках”, „Голодному і опеньки — м'ясо”, „Хварі” й інші). Наука в семинарії мало чим різнилася від бурсацької, хоча здалася вона Левицькому цікавішою, тільки що більше давала семинаристам волі задовольняти свої власні нахили, та й не було вже тут ні різок, ні падь. Хто хотів, міг по-за мурами семинарії шукати джерел, щоб заспокоїти духову спрагу. Вже в першому класі Левицький задивився на французькі книжки, виставлені по вітринах у книгарні під час контрактів, — надто зацікавила його ілюстрація на обгортаці однієї книжки, де змальовано було якогось чудернацького чорта. Він купив ту книжку й за допомогою словника перечитав її всеньку. Це був знаменитий Лесажів „Кривий біс”, що вперше розгорнув перед Левицьким скарби світового письменства. З того часу Левицький усі гроши, які тільки мав од батька, витрачав на купівлю французьких книжок і перечитував їх вільним часом. Так перечитав він „Павла та Віргінію” Бернарден де Сен-П'ера, Шатобріянову „Аталу” і „Натчезів”, Данту „Божественну комедію”, „Дон-Кихота”, де-що з Євгена Сю, то-що. Вже наприкінці семинарського курсу, дякувати декому з молодих професорів, Левицький зазнайомився й з російським письменством: Пушкін і Гоголь одразу припали йому до смаку, а Щедрина, („Повість про те, як мужик харчував двох генералів”) він навіть перекладав опісля на українську мову. Але найбільше вражіння по собі лишила в йому таки Дантова поема, своєю грандіозною будівлею та чарівною фантастикою, а може й особою автора, творця італійського письменства. Літературні вражіння, як бачимо, тільки поглиблювали те, що вже прищепили Левицькому життя і природа, і вже самий характер його читання, всуміш із згаданими попереду творами з української історії та поезії, надто показні становить витички на літературному шляху Левицького. Думаю що те замилування до природи, яке зродилося в Левицького ще там, над Россю, за дитячих літ, тільки поглибити могли такі твори, як „Павло та Віргінія” або „Атала”, як а другого боку „Дон-Кихот” і реалістична література російська прищеплювали йому нахил до сатиричного освітлювання життя, а Данте, Гоголь та українська поезія скеровували до

національних українських сюжетів. Потенціально в юнакові-Левицькому вже жив український письменник в певним розумінням життя ще за семинарських часів. Виявила й загартувала оту потенцію дальша його життєва путь, що національну справу поставила перед їм цілком практично. Це сталося вже за студентських часів Левицького.

Скінчив семинарію Левицький 1859 р., — скінчив дуже виснаженим гарячкою, на яку перед тим слабував, так що цілий рік мусів перепочивати у батька на селі. Року 1860-го він став був за вчителя в тій - ж таки Богуславській школі, де й сам колись набирається освіти, але пробув там не довго: його тягло до вищої школи, і в Стеблеві та й у Богуславі вчився Левицький німецької мови та ретельно готовувався до іспитів до духовної академії. Року 1861-го був він вже студентом Київської академії.

В Росії настав тоді був надто одмінний час, який здавався сучасникам ніби променем світла, що блискучою смugoю прорізувався і прорізував суцільне темне царство кріпацького ладу. Саме впало кріпацтво й на його руїнах усім поступовим людям увижалося вже в думках повне оновлення держави. Загальне піднесення не обминуло й вихованців духовної школи, і в мурах її з запалом дебатовано ті самі питання, що клопотали країні голови й по-за ними¹; поступові журнали, що їх виписували студенти в складчину, читано запоєм і обмірковувано з усім запалом, на який тільки здатна буває гаряча молодість. І тим більше, що час тоді був спеціально для молоді гарячий — незабаром вийшов знаменитий роман Тургенєва „Отци й дьти” (1862 р.) та Писарєва інтерпретація базарівського типу. Українці, опріche того, виписуючи „Основу”, привчались вирізняти національну справу з загального комплексу ідей часу й вирішати її в дусі рівноправності всіх націй та здобуття її для рідного народу. Треба думати, що саме тепер у Левицькому сходить насіння, засіянє його попереднім життям, і перед ним устає у всенікій своїй невідкладності національна проблема. Саме духовна академія для її постановки давала догідний ґрунт. Тут панувала несказанна мішанина „одежд й лиц, племен, наречий, состояний”; тут стикалися віч-на-віч заступники всяких національностей, різних культур; тут в одній хаті, як розповів сам Левицький у „Хмарах”, доводилося часто жити студентам — українцеві, великоросові, болгаринові, сербові, грекові... На тлі племенної окремішності, звичок, мови й інших умовин натуральніше всього було для українців загадатись питанням — „хто ми? чий сини, яких батьків?” — з усіма його логічними наслідками. І тим більше, що напр. південні слов'яне й сюди приносили з собою гіркі спомини про турецьку неволю та палкі мрії про визволення рідного народу з-під чужинецького ярма, а деспотична постать якого-небудь Воздвиженського з його фанатичною нетерпимістю будила відповідні думки спеціально в українців. „Українські студенти, — каже Левицький у повісті „Хари”, — ще

1. Незадовго до того в академії викрито було таємне товариство „фур'єристів”, ва яке вигнано з академії М. Владимирського-Буданова, Павла Житецького, Правикову й ін. Перші два згодом здобули собі славу ва науковому полі. Про це товариство чув я од самого Житецького та од небіжчика Федора Дурдуківського, що знався в Правиковим. Чи не до цього гуртка належить та згадка про якийсь звязок студентів духовної академії в революційними організаціями, що її подав В. Краснов у статті „Пасквільний Комітет” („Червоний Шлях”, 1924, IV – V, стор. 170, 173)?

не мали тоді ясного почування національності; але, слухаючи серба й болгара, вони й собі згадали про свій беззасній народ, зовсім забитий з мовою, літературою й історією¹. А надто коли перед очима крутився постійним нагадом практичний товариш, що всюди почував себе хазяїном, „не згадував Тули, сміявся з усіх і звав усіх романтиками”². Таким чином духовна академія з її системою перемішування національностей була незгіршою ареною для прокиду саме національної свідомості. Петербурзька „Основа” давала студентам матеріал на постановку національного питання і разом з тим була готовою трибуною для людей, у яких позначався нахил до письменства. У Левицького вже тоді повстає думка — писати для „Основи”, але до діла не дійшло, бо перший український орган не довго встояв серед тодішньої заверюхи й незабаром припинив своє існування. Тим часом діло національного усвідомлення було зроблено; питання ве тільки твердо запало в душу, але й притьом вимагало собі одповіді й розвязання. Розвязати його, до того-ж позитивно, сприяло найбільш може згадане вже нетерпиме відношення до української справи академицького гурту. Левицький опісля тільки трьох міг пригадати з товаришів-великоросів, що симпатизували українському відродженню³, — решта-ж, як один, бачили в національних змаганнях українців зазіхання на своє державне становище й стояли проти права українського народу на політичне й навіть літературне існування. Ще гірше мабуть було між професурою, де вже жадного праведника не знайшлось, а один з професорів ex cathedra вимовився, що за-для інтересів держави треба спалити українське письменство, а також білоруське, коли-б воно було народилося⁴. Річ певна, що таке загонисте відношення раз-у-раз дає наслідки цілком протилежні бажаним, бо ставить справи національного буття в цілком ясній і категоричній формі навіть перед тими, хто ними мало цікавиться. Таким чином вже в академії, треба думати, Левицький доконечне вибрал собі той шлях, з якого не зіде вже через усеньке своє довге життя. Треба додати ще, що мабуть сталося це самостійно, без особистих впливів та звязків з тими гуртками в самому-ж таки Київі, в яких концентрувався тоді український рух, як звісна „громада”, недільні школи і т. љ. Принаймні сам Левицький про них нічого не згадує, та й особисті знайомості в українських кругах поробив він вже геть пізніше.

Академія прислужилася Левицьвому ще з одного боку, а саме — скерувавши його інтереси до літератури. Хоча було там багато схоластичної запари, але потроху прокидався вже й свіжіший дух, надто в особах молодої професури, що працювала над науковою й зацікавлення до неї прищеплювала і своїм молодим слухачам. І добром словом згадав опісля свою *alma mater* наш письменник. „Академія”, — писав Левицький у

1. Левицький, Ів. *Повісті й оповідання*, т. V. Київ. 1908, стор. 10.

2. Там-же, стор. 11.

3. Між цими „трьома праведниками”, очевидно, був Микола Ів. Петров, академицький товариш Левицького, при кінці життя член Української Академії Наук, що багато положив праці на розвиток української науки й письменства, бо „считал себя связанным с ними не-которыми родственными узами”. Див. Проф. Н. Й. Петров — История одной книги. „Украинская Жизнь”. Сборник I, стор 95.

4. „Світ”, 1881 р., стор. 155.

згаданому автобіографічному листі до Огоновського, — своїми науками та викладами прислужилась мені для моого літературного діла добре, мабуть чи не лучче, як би прислужився спеціально фаховий який-небудь університетський факультет. В академії богословські науки викладаються спеціально тільки в старшому курсі, себ-то два останні роки, а в молодшому курсі два роки викладаються загально-просвітні науки. Я вислухав в молодшому курсі: історію філософії старої, середньої і нової, всесвітню історію, історію великоруську, історію великоруської літератури, курс естетики, історію німецької літератури, історію старообрядства чи розкола і церковну історію. Математика була виділена в окремий факультет і я, на моє щастя, міг її не слухати, бо не люблю її”¹.

З таким літературним і науковим набутком вирушив у світ на роботу Левицький, скінчивши академію 1865 р.². Набуток цей мав не тільки свої гарні, але й лихі сторони, і це виявилося вже згодом у письменницькій діяльності Левицького.

IV.

В осени 1865 р. скінченого академиста послано за вчителя російської словесности до духовної семинарії в Полтаву. Вже зразу йому стало видно, що довго вій не вибуде на духовній службі. Одно те, що вчителям по духовних школах платня була така мизерна, — Левицький діставав напр. аж 250 карбованців на рік! — що вижити на неї нічого було й думати. А друге — в Полтаві потягло Левицького до писання: він виготовував свою першу працю — повість „Дві московки” (1866) і розумів, що не вдергатись українському письменникові на службі в духовному відомстві. Левицький заздалегідь почав іншого собі шукати пристановища й готовувався до іспиту на вчителя гімназії. Випадок допоміг йому незабаром порвати з духовним відомством.

Саме тоді, замиривши збройною рукою та драконськими заходами Muравйова польське повстання, уряд російський заходився провадити на території колишнього царства польського („Конгресувки”) нову систему боротьби з полонізацією. Що-до території етнографічно не польської, як Холмщина та Підлясся, де жили українці, а також білоруських селищ, так званого північно-західного краю, то ця думка в основі своїй була здорововою й справедливою. Треба було дійсно висунути на перший план місцеві потреби та її задоволення іх і місцевими-ж засобами української та білоруської народності. От чому на педагогічну службу до Холмщини та Підлясся пішли за начальників шкільної дирекції два молоді професори з Київської академії, Т. Лебединців (згодом осадчий журнала „Кіевская Старина”) та Є. Крижановський, талановитий автор цілої низки історично-літературних нарисів, — обидва вихованці Київської академії. Вони потягли за

1. Огоновський, О. — Історія літератури рускої, ч. III, в. I. стор. 574.

2. В спискові „22 курса” Київської духовної академії, що тягся 1861 — 1865 рр., ім'я Івана Левицького стоїть на п'ятому місці між „магістрами”. На 6-му стоїть Петро Линицький, відомий опісля філософ, на восьмому Микола Петров. Див.; „П'ятидесятилітній ювілей Київської Духовної Академії 28 вересня 1869 року” Київ, 1869, стор. 440.

собою українців з Наддніпрянської України й навіть з Галичини¹, — і Левицький попрохався за вчителя гімназії до Біли на Підлясі, на українській території, де він думав жити й працювати серед своїх людей. Замісць того послано його за вчителя жіночої гімназії до Каліша, на самій пруській граници, на території чисто польській, — і молодий українець мимоволі опинився серед чужого народу, в ролі не захисника своєї народності, а обrusителя чужої. Так перевернулася в обставинах бюрократично-поліцейської держави здоровая справедлива думка й дала почин тим, оргіям обrusительної системи, яких аrenoю не забаром зробилась усенька Польща.

Все-ж на початку служби Левицького в Польщі (1866 р.) ця огидна система ще була себе не виявила до краю. По гімназіях у Польщі наука провадилась ще польською мовою, за винятком деяких дисциплін (російська мова й література, історія й географія Росії), що мав викладати в Каліші Левицький. Про те, що польську мову незабаром викинуть із школи, не було ще й чутки, і через те товариші, вчителі польські, зустріли Левицького не тільки без жадного ворогування, а навіть прихильно та ласково. Але вже за якого півроку обставини круто повернулись, і Левицькому довелося бути наочним свідком „реформи”, що вбила польську школу й натомісъ завела обrusительні огнища, як громом прибивши усеньку свідому Польщу. Левицький був на засіданні, гімназіальної ради, коли оповіщено було циркуляра про новий курс у навчанні і ця сцена полишила в йому надто важке враження. „Ця подія, — писав він у цитованому вже листі до Огоновського, — лягла важким впечатком на мою душу. Я знав, що колись і Польща карала Україну такими бумагами, що й наші предки винесли од Польщі таку саму сумну моральну муку. Я бачив своїми очима, як історична Немезида повернула на саму Польщу їх-же таки оружжя, але мені все-таки було сумно дивитись, як націю живцем кладуть в домовину”². Служити за таких обставин, з свідомістю й своєї причетності до гідкого насильства для людини з почуттям справедливості зробилось, очевидно, занадто вадко. Життя в Каліші по тому ще менш стало привабливим для Левицького, і він за першої-ж оказії перейшов як українську територію, до Седльця (1867 р.), за вчителя дівочої прогімназії для уніятської, тобто української з роду, молоді. Але політична й громадська атмосфера на території колишньої Польщі взагалі робилася, через обrusительну систему й формалізм чиновницький, де-далі все більш нестерпчулою для людей з живим сумлінням. На ґрунті національних рахунків що-разу виникали й чвари особистої натури, і лагідний Іван Семенович не втерпів: року 1878 він і зовсім отрусив тієї гарячої землі порох од ніг своїх і перейшов на службу до Одеської округи, до Кишинєва, де обставини були далеко нормальніші й політичні змагання не клекотіли, як у казані. В Кишиневі він і вибув до самого кінця своєї

1. Цей цікавив епізод, на жаль, мало розроблено в літературі. Матеріяли подано в „Письмах Ф. Г. Лебединцева к брату в Київ”, — „Кіевская Старина”, 1898, кн. III – V; Маковей, О. — З життя і письмевства — „Л.-Н. Вієтник”, 1898, кн. VII; Крыжановский, Е. М. — Русское Забудьє. СПВ. 1911, стор. 373 — 423. Див. також: Дрозд (Конисяй, 0.) — *В гостях добре, а дома ліпше. Историче оповідання з життя руської еміграції*. Львів, 1885.

2. Огоновський, О. *Історія літературн рускої*, ч. III, в. 1, стор. 576.

педагогічної служби, аж до 1885 р.¹.

Але перебування на території давньої Польщі лишило на житті Левицького свої яскраві сліди. Саме в цей час він поробив знайомості з українським свідомим світом і виступає вже на арену публічної діяльності. Писати по-українському, як вже згадано, він почав ще в Полтаві, — і от р. 1868-го у львівській „Правді”, під псевдонімом Іван Нечуй, з'являється другом перша його літературна праця, згадана вже повість „Дві мосховки” і того-ж таки року „Бориславська ніч, або рибалка Панас Крутъ”; через цілий 1869-й рік тягнеться у „Правді”-ж таки друком велика повість „Причепа”. Р. 1872-го названі три повістки вийшли вже й окремою книгою у Львові під заголовком: „Повісті И. Нечуя”. Не зважаючи на де-яке наслідування в манері найкращому тоді з українських прозаїків, Маркові Вовчкові, вже перше оповідання Левицького безперечно показує, що автор і власні має на своїй палітрі фарби, хоча й бракує йому ще досвіду та технічної вправності. Дальші Левицького твори, що йшли зараз по „Двох московках”, цілком виявили кращі Нечуєвого таланту риси й видавці їх без жадних вже сумнівів могли згадати про надії, що покладає Україна на молодого письменника. Друга бо праця Левицького, „Бориславська ніч”, має вже всі прикмети дозрілости й оригінального художнього таланту, що глибоко прозирає в народне життя й уміє говорити образами. Ще дальша — повість „Причепа” — своїм широким розмахом дала ветеранові українського письменства Кулішеві причину сказати, що Нечуй „перший доторкнувся життя нашого товариства, та тим поклав засновок до романів соціальних”². Та й взагалі перші молодого письменника ступені по літературному шляху одзначено й оцінено по заслугі. „Іван Нечуй, — читаємо в передмові до 1-го тому його творів, — у своїх повістях чи то малюючи ситуації душі чоловічої, чи ставляючи перед очі наши образи з природи, показався великим артистом, а вся Україда покладає у його талантові що-найбільші надії”³. Літературний дебют Левицького випав якнайкраще і слідком по тому його твори з'являються у російських та польських перекладах⁴.

Вже самий факт, що твори Левицького надруковані були в закордонному часопису, показує, що автор знайшов тоді вже стежку до свідомих громадян і завів з ними зносини. Може бути, що ці знайомості почалися ще з Києва, але слідів цього ми не маємо; як що такі знайомості й були, то були вони випадкові й нетривкі. Зате відомо, що з Седльця

1. Службовий атестат Левицького, — звідти всі наведені тут дати.

2. Нечуй, Ів. — *Повісті*, т. I. У Львові, 1872. Передмова, стор. ii.

3. Там-же.

4. „Рибалку Панаса Крутия” в російському перекладі надрукував „Кіевлянинъ” за 1874 р. і передрукував „Сборникъ въ пользу голодающихъ самарцевъ” ; „Запорожці” — окремо, під заголовком „Легенда о запорожцахъ”. Пер. съ мадоросійского Н. Бронке. Москва, 1877; „Старосвітські батюшки та матушки” й „Українські гумористи та штукарі” — в «Кіевской Старинѣ» за 1884 і 1885 р.р., — перша повість вийшла й окроме в 1885 р.

По-польськи видано „Причепу”: „Przybleda”. Powjéśc ukraїnska Jana Neczuja. Posnań, 1878 та „Рибалку Панаса Крутия” в часопису „Swiat illustrowany” 1885 р., переклад F. Mroczenko.

Левицький зробив свого роду літературне паломництво до Варшави, де проживало тоді голосне в нашому письменстві подружжя Кулішів та колишній редактор „Основи” Білозерський¹. Про цю знайомість із Кулішем сам Левицький так оповідав в листі до Кулішевого біографа В. Шеврока: „Дізnavшися, що Куліш та Білозерський перебувають на службі у Варшаві, я добрався до Варшави і дав Кулішеві одну з перших моїх праць на перегляд та пересилку до Галичини, до редакції українського часопису „Правда”. Куліш на той час втратив посаду директора духовних справ і був членом комісії для перекладання польських законів”². Цей уривок-свідоцтво Левицького надзвичайно має велику вагу для біографії автора: він дозволяв докладно датувати не тільки написання перших його творів а також і те, коли почались у його знайомості в українських кругах та хто був — сказати б — хрещеним батьком Левицького в письменстві. Знаючи, що Куліш покинув службу в осени р. 1867-го³, а з другого боку „Дві московки” Левицького починаються друком у „Правді” 1868 р. з числа 8-го, датованого 29 лютого, можна напевне установити, що згадана подорож Левицького до Куліша одбулася десь у кінці 1867 року. Через руки Кулішеві пройшли й перші Левицького твори, ті-ж самі руки показали йому й стежку до Галичини, бо-ж сам Левицький говорить про перегляд та пересилку однієї з перших його праць до редакції „Правди” саме через Куліша. Про львівську українську журналістику, звичайно, Левицький і передніше міг дізнатися од когось із галицьких українців, яких багато тоді було на службі в Холмщині і з якими він безперечно стрівався, але справжнім хрещеним батьком його в літературі був таки, як видко з попереднього, Куліш. Влітку 1868 р. Левицький поширив свої українські знайомості: подорожуючи по Росії, він побував у Петербурзі й з доручення Куліша завітав до Костомарова⁴. Р. 1869-го на вакаціях він вибрався вперше за кордон, побував у Галичині⁵, стрівся у Відні знов-же з Кулішем, що саме тоді разом з доктором Ів. Пулюєм працював над перекладом на українську мову євангелії⁶. Треба думати, що десь коло того часу, може тільки трохи пізніше, зав'язались у Левицького зносини й з його однолітками, представниками молодшого українського покоління в особах київських громадян. Левицький взагалі що року їздив літніми вакаціями на спочинок на свою любу Канівщину над Рось і, звичайно, не міг обминати Київа. В усікому разі не тільки зносини, а й близкі стосунки у Левицького з киянами на початку 70-х років являються вже безперечним і доведеним

1. Оголовський, О. — *Історія...* ч. III, в. 1, стор. 577.

2. В. Шенрок — П. А Кулишъ. Біографический очеркъ. „Кievская Старина”, 1901, кн. VII — VIII, стор 78. Автора листа тут не названо, а сказано загально як про «одного из его (Куліша) друзей». Але що це був не хто, як Левицький, легко можна догадатися, поставивши поруч факти з життя обох письменників.

3. Там-же. Порівн. Маковей, О. — Панько О. Куліш. Огляд його діяльності. „Л-Н. Вістанк”, 1900, кн. X, стор. 33 – 41.

4. Огоновський, О. — *Історія ...*, ч. III, в. 1, стор. 577.

5. Про свій побут У Львові Левицький згадує в листі до В. Шенрока. — див. „Кievская Старина”, 1901, кн. VII – VIII, стор. 86.

6. Там-же, стор. 87. Порівн. „Л.-Н. Вістник”, 1900, кн. X, стор. 41.

фактом: р. 1874 го коштом київської громади надруковано вже в Київі книгою „Повісті Івана Левицького”, а на відомій фотографії київської Громади 1874 р. ми бачимо Левицького поміж Ів. Рудченком (Біликом), Хв. Вовком та Пл. Чубинським¹.

Живучи Левицький у Кишиневі, не цурався він громадської й організаційної діяльності. Починаючи з 70-х років, дібрався там із навчителів середніх шкіл гурток з українців (інспектор духовної семінарії Л. С. Мацієвич, М. А. Галицький, Д. Н. Шимановський, Л. П. Шпановський, М. А. Юркевич, Ф. П. Паходовський та ін.), звязаних літературними й громадськими інтересами та особистою приязню. На чолі гуртка став, натурально, І. С. Левицький, вже тоді популярний і відомий письменник, — згодом він те кишинівське життя, змагання і товариство й описав у повісті „Над Чорним морем”. Члени гуртка частенько збиралися, читали гуртом літературні новинки, ділилися думками з приводу прочитаного або виступали й з власними рефератами, присвяченими питанням життя і письменства. Пам'яткою цих зібранинів лишилась надзвичайно цікава праця Левицького — „Непотрібність великоруської літератури для України і для Слав'янщини”, видрукована під заголовком „Сьогоднє літературне прямування”. З нею й виступив автор як-раз на згаданих товариських зібраниях, пробуючи дати ніби цілу програму літературного, а почасти й громадського прямування — свого власного і свого покоління².

Так увіходив помаду, але глибоко Левицький у свідоме українське життя, де й зайняв визначне місце як письменник побутовик насамперед, широко відомий, популярний і люблений і серед близчих товаришів своїх, і серед ширшої громади читачів. Були у нас на Україні часи — 80-ті роки — коли якимсь чудом самому Левицькому щастило видавати свої твори і на тлі загального мовчання його — далеко не бойова і не активна — постать в очах того звичайного, не обзнакошеного з позалаштунковими стосунками і таємницями, читача мала значіння передової фігури в українстві. Багато нас, тодішніх молодиків і підлітків по всяких ведмежих кутках України, на його „Кайдашевій сем'ї” вчилися дogleядатись до народнього життя, а з „Хмар” — хоч як це тепер може здаватись чудно — почерпали теоретичну аргументацію за українську справу. Чимало й молодих письменників, що розпочинали свою працю, до його оберталися по добре слово та пораду і стрівали тепле спочуття й заохоту до праці. В автобіографії Б. Грінченка читаємо: „До 17 років був зовсім одинокий на своєму шляху, а тоді, не стерпівші тої самотності, послав де-які свої вірші до І. С. Левицького-Нечуя. Д. Левицький ласкаво привітав нового автора

1. Єфремов, С. — Історія українського письменства. Вид. 4-те, Київ-Ляйпциг. Том II, 1919, стор. 186. Один із епізодів свого перебування серед київської Громади (1877 р) описав Левицький у нарисі „Ніч на Дніпрі”, — див. „Нові повісті й оповідання”, т. VII. Київ, 1910, стор. 815.

2. Ці відомості про кишинівське життя беру з листа Д. Щеглова, одного з свідків та учасників того життя. Сам великорос а роду, він проте близько стояв до згаданого українського гуртка і в його ото і зберігся власноручний рукопис праці Левицького, такої важливої для зрозуміння настроїв і змаганнів нашого письменника. Користуюся з нагоди, щоб скласти на цьому місці подяку Ол. У. Гребенетському, що той рукопис здобув у Кишиневі й передав мені на використання.

і послав його вірші до галицького місячника „Світ”¹ ... Оті листи Левицького збереглися серед паперів Грінченка, і з них видко, як справді сердечно й ласково ставивсь він до молодих талантів та як силкувавсь допомогти їм порадою й літературними своїми заявками та вказівками.

Але в той час сам письменник, найвищого свого розвитку дійшовши й вершка своєї популярності досягнувши, почав, з 90-х років, в'очевидячки хилитись до занепаду.

V.

Як згадано вже, р. 1885-го Левицький кидає педагогічну службу, виходить на пенсію й переїздить на завжди вже до Києва. Київський період життя Левицького, здається, зовсім не зачеплено в друкованих джерелах і тому доводиться тут говорити про його на підставі самих-но власних споминів, — звичайно коротенько, щоб загального маштабу не порушити.

Це було тихе, одноманітне життя, життя од якого тхнуло анахронізмом навіть на такий глухий час, яким були 80-ті та 90-ті роки минулого століття. Жив Левицький анахоретом у пам'ятному будиночку Сегета на Ново-Єлісаветинській, опісля Пушкінській ул., жив там цілі десятиліття, займаючи дві невеликі світлички у флігелі, що тилом виходив у маленький садок. Усе в тій господі було якесь чистеньке, мінятюрне, починаючи від самого господаря, раз-у-раз акуратно вбраного, методичного і в розмовах і в учинках, навиклого на якесь розмірене, майже машинове життя. Здавалось, усеньке бурхливе життя, усі світові події, трівоги й бурі розбивалися об поріг тієї маленької тихої господи, всі пристрасті за ним зникали, обертаючись у якусь стоїчну мудрість давнього філософа, змішану з наївністю дитини. В наперед визначені години Левицький сідав за свій стіл до писання, регулярно даючи кожного року по одній більшій повісті й кілька дрібніших оповіданнів. Так само в визначені години він читав і читав усе ті-ж самі видання, напр. „Вістник Европы”, регулярно опізнюючись на рік. У визначені години і завжди в тих самих місцях — „вниз по Фундуклієвській на Хрещатик” ви могли його зустрінути на прохідці з неминучим, хоча-б і не вимагала того погода, парасолем у руці, — і цю прохідку він робив тільки як „моціон” без якоїсь практичної мети. Згодом, коли перебрався далеко од Хрещатика, цю прохідку він замінив іншою — на Володимирську гору, „де я теперечки, як писав він, звичайно що-вечера сижу, одпочиваю й милуюсь широким простором за Дніпром, ва Десною та по-над Дніпром” („Вечір на Владимирській горі”)². Инколи, але дуже рідко, цей „моціон” обертався на „візиту” до когось із

1. Єфремов, С. — Над могилою Бориса Грінченка. Київ, 1910, сюр. 9. Такий самий факт маємо і в біографії другого дебютанта тих часів, акад. М. Грушевського: „... в р. 1884 вислав, — читаємо в його автобіографії, — перший транспорт своїх проб пера Ів. Сем. Левицькому-Нечую, якого адресу вичитав в „Очерках історії укр. літератури” Петрова. Заохочений ним, я далі працював над виробленням своєї мови й белетристичної манери” (М. Грушевський. — Брошюра без заголовка, друкована як рукопис в 50 пр. sine loco et anno, стор. 1). Тепле слово заохоти од Івана Семеновича маю також і в моїх літературних згадках.

2. Левицький, Ів. — *Нові повісті й оповідання*, т. VIII. Київ, 1912. стор. 149.

нечисленних знайомих, з якими Іван Семенович підтримував зносини, — візиту трошки офіційну, трошки церемонну, старосвітську. Коли-б ви зайдеш до його між 4-ю та 5-ю годинами, ви мусіди-б підождати господаря, бо він тоді конче обідав і все у тих самих Сегетів, домовласників, що жили в тому-ж таки дворі, в будинкові на вулицю. Самовара приносив Іванові Семеновичу такий самий архаїчний сторож дворовий, що був для господаря разом і невбитим авторитетом що до всяких філологічних тонкощів та джерелом лексичного матеріялу. Що-року, об одній і тій самій порі, „коли постигали суници”, виїздив Іван Семенович на літній одпочинок — конче „на Рось”, яку він так любив і яку десятки разів оспівав у своїх творах — десь до Стеблева, до Трушок, або до Білої Церкви.... Десятки років минали, а життя цієї оригінальної людини, йшло все рівно, тихо, спокійно, раз заведеним ладом і не ламалося, ні на ступінь од того ладу не одступало. Не одступало й не ламалося навіть у дрібницях, не кажучи вже про загальний тонус життя. „Що таке „бодян”, — відповідав вів якось В. Грінченкові на його запитання, — то я й сам не тямлю, бо це слово приписано небіжчиком Куліщем. Я ні горілки, ні усяких настойок ізроду не пив, то й не тямлю в їх смаку”¹. Невинність, можна сказати, феноменальна....

Люди до його заходили рідко, як рідко й він бував на людях. Опріч згаданих „візитів” уденъ, раз чи двічі на рік рискував Іван Семенович вибиратись вечорами „на громаду” — на збори „Старої Громади”, і поділивши торішніми „новинами” та засягнувши з великим дивом свіжіших, починав спершу демонстративно позіхати, ніби підготовляючи одступ, потім рівно о десятій, промовивши: „вже більше не можу”, схоплювався з стільця, похапцем прощався та й ішов спати. Од цього свого звичаю — лягати о десятій не одступав він навіть за урочистих у своєму житті оказій. Багатьом мабуть у пам'ятку, як Іван Семенович зопсував собі ювілей р. 1904-го, вставши з-за стола під час патетичного слова одного з промовців, бо „десята година — я більше не можу, спати хочу”. Ніяка сила не могла його ні примусити, ні вблагати, щоб хоч на цей раз зробив інакше, ніж звик, — він просто одмахнувся од промовців і ювілей повинен був закінчуватись без ювілята. На пункті звичок та раз заведеного режиму ця добра, сумирна, лагідна людина була невблаганна й виявляла в дрібницях таку саму незломну силу волі, як і в основному стержні всього свого життя — в своєму українстві. Поважне і комічне, велике й мализна вигадливо сплутались і попереплітались у цій оригінальній натурі.

Заходили до його знайомі і частіше незнайомі, особливо з молоді, не за ділом здебільшого, бо й яке-ж могло бути діло з цим одірваним од світа анахоретом? — а з пісуету до письменника та лагідної людини. Кожного нового знайомого Іван Семенович починав розпитувати — хто, звідки й якого роду. І здебільшого виявлялось, що господар знов батьків або родичів новоприбулого — і починались докладні, иноді надзвичайно з побутового боку цікаві генеалогічні досліди: в цій старій пам'яті ховалося сила побутових подробиць з минулого, які красовито розгорталися перед зачарованим слухачем і

---

1. Лист із 26 лютого 1902 р., — цитую з оригіналу.

викликали в його згадки про краші сторінки з „Причепи”, „Хмар”, „Старосвітських батюшок та матушок”. Пам'ятаю, що ми — тодішня зелена молодь — навмисне ходили до Івана Семеновича ніби купувати у самого автора його твори — він держав у маленькому передпокоїку маленький склад своїх виданнів — і виходили од його щасливі, приголублені, зачаровані од цього лагідного дідуся, що так ласково й уважно доходив коріння нашої генеалогії й розповідав чудовою мовою незнані нам новини з далекої старовини про наших рідних. З більш знайомими одвідувачами господар ділився своїми вражіннями з перечитаного — з торішнього „Вѣстника Европы” або „Зорі”, або такими „новинами”, про які розмовник, давно вже встиг забути. Це виходило наївно, але по дитячому мило й утішно і додавало ще одного анекдота до багатої скарбниці курйозів із „Нечуєвої сучасності”. Авторитету громадського він не мав жадного, впливу не розливав круг себе, як иапр. із старшого покоління в Київі Антонович, Кониський або Ковалевський, але всі його любили й поважали і залюбки — не часто — заходили на годинку спочити од гамору сучасності в чистенькій тихій світличці новітнього анахорета, серед журкотливої розмови, в сусістві отих старомодніх малюночків по стінах, старомоднього рояля й старомоднього господаря в чистенькому шляфроці, але конче в комірчиках і галстуці. Можна було навіть не говорити нічого, а лише слухати і дивитись — і якимсь миром, душевним супокоєм непоборимим віяло од усього в цій винесеній на одшиб од світової історії господі.

Десятиліття так минали, не міняючи й не зачіпаючи пожильця Сегетового флігелька. Нарешті події таки зачепили його своїм невпокійним, турботливим крилом. Зачепили і хоч не змінили, але поставили перед чимсь, чого Іван Семенович ніколи не міг зрозуміти й перед чим ставав безборонний, беззахистний, безпорадний, що руйнувало потроху, але невпинно, увесь непорушний досі лад його життя, — але це сталося вже геть пізніше.

В 90-х роках Іван Семенович ще тихо проживав у Сегетівському будиночку, що-року регулярно постачаючи белетристичні твори (повісті „Над Чорним морем”, „Навіженна”, „Поміж ворогами”, „Не той став”, — усі друковані свого часу в „Зорі”, оповідання — „Старі гультяї”, „Вітрогон”, „Афонський пройдисвіт”, „Пропащі”, нариси „Українські гумористи та штукарі” і т. й.). Зрідка брався він за перо публіциста й критика, — з цього поля можемо назвати тільки одну працю, надруковану в „Ділі” й окремо під псевдонімом Ів. Баштовий — „Українство на літературних позвах з Московчиною” (1891). Це була відповідь на голосну колись статтю акад. Ол. Пипіна „Особая история русской литературы” (1890), в якій цей взагалі прихильний до розвитку українського письменства учений і один з перших його істориків раптом був збочив із своєї дороги, давши причепливу й несправедливу критику „Історії літератури рускої” проф. Огоновського. Левицький, стоючи на ґрунті колишньої свої праці про „непотрібність великоруської літератури для України і для Слав'янщини”, піддав докладній критиці думки Пипінові, встановлюючи разом з тим основи для розвитку української культури взагалі. Пробує тепер себе Левицький і в сфері історичної повісті та драми, але з слабшим успіхом („Гетьман Іван Виговський”, нап. 1896, „Князь Єрема Вишневецький”, нап. 1897 р., „В диму та в полум'ї” і т. й.).

Великої на той час роботи завдало йому докінчення перекладу св. письма на українську мову. Куліш, померши 1897 р., лишив цей переклад не скінченим, бракувало ще з четвертини всієї біблії українською мовою. Коли повстало питання в Британському Біблійному Товариству про видання українського перекладу, то разом з тим треба було знайти людину, що докінчала-б діло Кулішеве. За посередництвом Кулішевого співробітника, проф. Ів. Пулюя, Товариство обернулось до Левицького. Іван Семенович при кінці 90-х років ретельно взявся до роботи, „Куліш, — писав він до Стебницького, — не переклав цілої четвертої частки біблії (159 листків здорового формата. Я вже оце скінчив книгу „Есфирь” (вже 84 листки), а ще чимало зісталось. Скінчу аж в осені”¹. Характерно, що до цієї своєї роботи, яку він цінував з національно-культурного погляду, Левицький підходить як сущий раціоналіст 60-х родів. „Оце тільки що скінчив переклад „Книги премудрости Соломонової”, — одписує він якось тому-ж таки П. Стебницькому. — Ну й набрався лиха! Намудрив цей Соломон —alexandrійський адвокат, ритор еллінський, ще й до того софист! Ця крутанина софистики та риторства схожа на промови президентів французьких або мудро-хитрих англійських політиків, що говорять часом не те, що думають, закручують думки в пусті гучні фрази, що й сам чорт їх не розкрутить”². Звичайно, що роботу цю Левицький зробив з притаманною йому совітністю, студіюючи різні переклади та ввіряючи їх між собою. „Біблію, — повідомляв він Б. Грінченка, — останню четверту частку її, я перекладав з німецької біблії, але зовсім державсь врешті тексту великоруського синодального видання, бо в німецькій протест(антській) біблії часом траплялось по пів стишка зайвих, чого нема в великоросійському) перекладі. Думка, бачте, була, що колись таки і в Росії видадуть україн(ський) переклад біблії”³. Треба сказати, що взагалі до цього перекладу Левицький ставивсь дуже серйозно і вважав його за велике культурне діло, на якому лежить печатка незмінності вже з самої його природи. Одповідаючи Стебницькому сумнівом, чи може він, Левицький, виправляти переклад одного з своїх попередників на цьому полі, Морачевського, Левицький додає: „Принаймні що до себе, то скажу, що я б не дозволив виправляти комусь мову своїх перекладів біблії на якийсь інший лад та спосіб”⁴.

А тим часом, поки йшла така сумирна робота — над головою в старого письменника збиралися вже хмари.

1. Лист з дня 2 лютого 1899 р., — цитую з оригіналу.

2. Лист з 3 березня 1899 р., — цитую з оригіналу.

3. Лист з 11 лютого 1901 р., — цитую з оригіналу. Біблія у виданні „Британського і заграничного Біблійного Товариства” вийшла у Відні р. 1903. Левицькому належать там переклади: книги Рути, першої й другої Параліпоменон, Єздри, Неемії, Естери й пророка Даниїла.

4. Лист з 3 березня 1899 р., — цитую з оригіналу. До речі тут буде згадати, що довелось старому письменникові незабаром спіткатися з фактом, проти якого він заздалегідь протестував. Я дістав, — писав він згодом до П. Стебницького, — через київську цензуру один примірник українського перекладу біблії, і бачу, що видавець позміняв і в мене, і в Куліша форми мови по-галицьки” (Лист з 24 січня 1905 р., — цитую з оригіналу). Про тій „форми” буде ще у нас докладніше мова.

VI.

Почалося, думаю, з того, що та сама молодь, яка заходила по книжки та на генеалогічні розмови, перемінила раптом мету своїх одвідин, як і теми своїх розмов. Об'єднавшись у видавництво (потім з назвою „Вік”), вона почада напосідати на Івана Семеновича, і до того-ж напосідати настирливо, неодступно, щоб він захожувавсь коло повного видання своїх творів. Вона брала на себе ввесь клопіт — переписати, подати до цензури, знятии видавця; письменникові лишалося тільки дати санкцію та де-які вказівки. Це було, з одного боку, приємно, але з другого — клопітн. Іван Семенович, що кожне звик діло робити повагом і не хапаючись, розважно й методично, і тут затягав справу, а молодь була невблаганна й підганяла та галила старого. Але ще гірше стало, коли цензура дозволила перших три томи і вони пішли до друку. Старий письменник намагався з порадами із свого колишнього досвіду. „Тут в нас рішили, — подаю на зразок одну таку пораду, задокументовану в листі до П. Стебницького з приводу 1-го тому, — щоб книжки були видані в форматі „Кобзаря” Кожанчиківського, ніяк не більше. Бо й справді, здорову та довгу книжку недогідно читати, держучи в руках та ще й лежачи. Вона все бгається та загинається і перебаранчає читати”¹. Звичайно так „рішив” був сам Іван Семенович, видавництву-ж такі його поради здавались наївними і, не сперечаючись зувічливості, воно робило по своєму. Перший том друкувався в далекому Петербурзі, по-за очима, й тому не викликав великих турбот; зате другий і третій — у Київі, і вони то й дали перші приводи вже до справжнього конфлікту. Іван Семенович почав виправляти свої твори, — себ-то, на думку молодих своїх співробітників, частенько просто псував їх; Іван Семенович що звик, а що й на-ново тоді утворив був свій власний правопис, що йшов упоперек з тим, який саме почав був заводитись, становлячи обережний переступ од офіційальної „ярижки” до фонетичної кулішівки. В його тодішні виправки стилю почало вже вкидатися те притуплення живого що-до мови почуття, що виявлялось у вульгаризуванні тексту, в накопиченні чудних і рідко вживаних слів заради них самих, у бевpotрібному розтяганні — і це робило враження штучності, навмисності, робленості, одгонило вже не стилем добром, а несмачною манерністю². Т-ж саме було й з правописом. Саме коло цього часу десь узялися в Нечуя новаторства, які рішуче суперечили і загально вживаному правописові, і навіть дотеперішній самого Івана

1. Лист із 2 лютого 1899 р., -цитую з оригіналу.

2. Прикладів такого вульгаризування мови можна-б набрати без числа; обмежусь на двох-трьох. У повісті „Над Чорним морем” читаємо: „...сказав Комашко і втирив очі в червоне ясне небо, неначе в йому шукав собі поради” (том IV, стор. 45), — в первісному тексті було: „...сказав Комашко і втопив очі в червоне тихе небо, неначе в йому шукав собі поради та спокою” („Зоря”, 1893 р., стор. 99). „— Добрий вечір! — ляснув голосно Комашко” (том IV, стор. 123) і „— Добрий вечір! — сказав голосно Комашко” („Зоря”, 1890, стор. 164). „От я й пришелепалась до тебе, бо почувала, що ти мене ждеш до себе...” (т. IX, стор. 187) — такою делікатною мовою говорять закохані!.

Семеновича практиці¹. І от те, що він виправляв у коректі, молодь або иноді повертала обережненько назад до давнього тексту (що-до стилю), або ж і зовсім не зважала на дивацтва старого письменника (що-до правопису). Спершу він не помічав цієї німої боротьби коректорськими засобами. Нарешті помітив — і обурився. „Я виправляю в коректі, а Доманицький мої виправки закреслює” — скаржився він спершу досить лагідно. Але швидко й зовсім йому терпець урвався. Цілу бурю викликало надруковане 1903 р. видавництвом „Вік” нове видання „Рибалки Панаса Крутя”: Іван Семенович побачив у надрукованому тоді тексті псування йому мови і, не сказавши ані слова видавництву, вжив рішучих, наперекір своїй лагідній вдачі, заходів — пішов до книгарні „Кіевской Старини” і звелів припинити продаж книжки. Книгарня сповістила про це видавництво. Мені довелось порозуміватися, з розгніваним автором — і я не впізнав був тихого, супокійного, завжди розважливого й до всіх терпимого та ласкового Івана Семеновича. Тут уперше з'явилася його дивовижна теорія про „тринацять форм”, що їх, змовившись з галичанами, ми ніби-то заповзялися „запагубити”; уперше почулися гострі виступи проти „партиї”, що „обгаличанює” йому мову; йшли посилення на те, що „в нас так не говорять”, що „мій двірник” цього слова так не вимовляв, а бабуся, яку Іван Семенович двадцять тому років стрів був у Лаврі, казала те і те, так і отак. Одно слово, ця розмова була першим, хатнім виданням тих кожного догляду жахливих розправ („Сьогочасна часописна мова на Україні” та „Криве дзеркало української мови”), з якими згодом Іван Семенович виступить прилюдно. Ніякі аргументи не по-нагади. Коли я, як *reductio ad absurdum* як *ultima ratio*, сказав, що в такім разі доведеться його оповіданням узимку груби палити — Іван Семенович і тут не звомпив: „А. так, так … от і добре: хай краще згорять, аніж таким маєйти міх люди”, — з істинно святим виразом поклав він резолюцію. Незабаром Іван Семенович схаменувся й таки дозволив випустити інкриміноване видання „Рибалки”, але образу в серці затаїв. „Чи ви чули — Єфремов сказився: я пишу — „в сиві шапці”, „на зелені траві”, а він друкує: „в сивій шапці”, „на зеленій траві”, — скаржився він на всіх перехрестях і часто людям, яким і в голові не було правописних отих тонкощів і які иноді навіть не розбирали до ладу, про що мова і в чім власне справа, хоч з увічливости на потіху старому й кидали слово спочуття. А Іван Семенович підхоплював те спочутливе слово і вже в дальших ламентаціях спирався на його, як на непорушний авторитет. „Опришкуватий і дерзкий: вкажи йому слово, то він так і спалахне-é!” — характеризував він опонента і знов-же довго ділився цією новиною з знайомими і незнайомими. Довелося з жалем порвати з Іваном Семеновичем видавницькі справи.

Це була перша мабуть дошкульна гризота, що завдали Левицькому нові часи. Гризота

1. Я простежив з листів та інших рукописів небіжчика — і виявилась цікава річ: до самого 1903 р. він писав дав. і місц. одмінок жіночого роду в й: „в давній «Правді», „в цій справі”, „йй”, „д. Кулішевій” і т. і. Зустрінемо також у його транскрипцію: „сей”: „про се дам звістку” і навіть форму „виданнь”, а слово „скількість” написано так, що одразу постережеш, що отої б перероблено з к. Одно слово — писав більш-менш як усі, аж раптом прозрів і почав закидти громами та близкавицями всіх тих, хто писав так само або не надавав цим дрібним питанням правопису великої ваги.

справді велика, бо Іван Семенович, такий неохочий до листування, просто засипав своїх нечисленних кореспондентів не листами навіть, а цілими трактатами, в яких повно скарг, наріканнів, напучування, агітації проти „старого правопису”, „галицьких форм” і т. и, — і все це пересипано доброю порцією вигадок, фантазій, сумнівної статистики, несподіваних висновків, які потім фігурують вже як факти й лягають в основу до нових ще фантастичніших висновків, „Єфремов, побувавши в Галичині, — писав він напр. до П. Стебницького, — змовився з галичанами, що видаватиме в Київі книжки з галицькими формами, дав слово, не спитавши ні в кого. Тим часом він мав дати обіцянку хіба тільки за себе, а не за усіх українських письменників. І понаставляли-ж вони й усім і мені і „насіннє” й „оповіданнє”, і „сей”, і „мені” і т. д. Я роблю другу коректуру, а вони в третій коректурі вимазують усі мої поправки, так що типографський коректор каже мені: „ва віщо ви поправляєте — іх, іи на йих, йии? Вони після вас усе чисто замазують і печатають по своєму”. А потім Єфремов приносить мені книжку та й каже на мое запитання: „Та-що ж зробите? Діло вже вроблено”. Говоре й вусом та оком не моргне, неначе сміється з мене в вічі”¹. Мені й тепер боляче читати оці несподівані іереміяди, бо, розуміється, ніколи і в думках не мав я сміятьсь в шановного дідуся, як ніколи не змовлявся ні про що з галичанами, та й взагалі правописним змаганням великої ваги не надавав. Я просто не розумів тоді, як можна було ламати списи за невеличкі дрібнички в правопису, не розумів цього запалу, що його таку силу вкладав цей чоловік у таку другорядну, здавалось мені, справу та ще під такий гарячий час, воли перед українством нові вставали широкі обрії. Безперечно, в деяких подробицях старий мав рацію, але не мав рації в загальній, занадто вузькій та обмеженій, суто провінціяльній постановці справи. До того-ж і та дрібка справедливих уваг була розведена у його такою нетерпимістю, замотана в таку сколастику, що пропадала всяка охота разом працювати, — тим більше, що Левицький не обмежувався устною й писаною полемикою, переплутуючи Wahrheit und Dichtung, а робив і практичні, та й таки, нівроку, рішучі заходи на подолання зненависних „форм”. Так, віддавши в спадщину право на свої твори Петербурзькому „Благодійному Товариству”, він спеціальним додатком до заповіту зобов'язує Товариство на віки вічні додержувати його правопису². Так, до Київської „Просвіти” (1906 р.) він згожувався вступити тільки тоді, як „Просвіта” його правописом друкуватиме свої видання³. Ця затятість, важу, на той час була незрозумілiva і здавалась просто старчою упертістю, якою Левицький розгонив людей і так з невеличкого кола щиро до його прихильників. І тільки тепер, перечитуючи листування небіжчика, бачиш, до якої міри він, завдаючи прикорости іншим, і сам мучився тими дрібницями. Одного листа свого, повного граматики й правопису, він закінчує

1. Лист із 21 січня 1905 р., — цитую а оригіналу.

2. Про це вбереглося прецікаве листування з П. Я. Стебницьким, що надаремне пробував, остерегти Левицького перед таким нерозважним і непотрібним учинком. Як голос стороннього свідка, наважу листа Стебницького в додатку.

3. Серед паперів небіжчика Б. Д. Грінчевка є листок із заголовком: „Умови, на яких І. С. Левицький згожується пристати до „Просвіти”, на половину писаний рукою самого-ж Левицького.

буквально так: „а в мене од цього усього — болить душа”¹. „Як напечатасте мою „Бабу Падажку” старим правописом, — писав він до Б. Грінченка, — то це будеше один терен на моїй стежці, як читали мені на юбилеї в адресі од студентів академії. „Вік” накидав вже доволі мені цього останнього терну. Буде вже з мене!”². Мучився чоловік, а чого — невідомо.

Навіть ювілей 35-літньої діяльності Левицького, бучно одсвятований у грудні 1904-го року, був тільки перепочинком у цій правописній війні, яку він здійняв тоді один проти всіх. Старий дуже радів і втішався з тих привітannів, яких він чимало дістав, хоча тихенько й воркотів та нарікав на незвичні турботи. „Це вже 70-й адрес! — хвалиться він у листі до Стебницького. — Телеграм дістав 72 і листів та карточок з 15. Це ні я, ні мої знайомі не сподівались.... В мене в хаті тепер ніби музей: 20 чудових папок з адресами, портрет Шевченків в чудовій срібній оправі, срібний вінок, килим, вази, скатерть, рушники. За день до нового року привезли мені в літер.-арт. клуба два здорові пакунки „лаврів” і я заклав ними фортеч'ян, стіл, стільці в кутку. Три дні потім зранку до 11 години вечора без перестанку ходили до мене дивитись та переглядати і ... надокучили і втомили мене. І ще й досі так через день ... приходять дивитись та читати адреси та оглядати приносини, бо ... справді вони дуже гарні. Трохи це все мені ... надокучає. Воно то й честь, але-ж клопоту доволі”³.

Але цей хоч і клопітний перепочинок хутко минувши, по святі настали будні — й Іван Семенович знов розпочав свою війну. Де-далі нові часи давалися все гірше та гірше в знаки, а його позиції ставали все тяжчі і менше вдячні.

Рік 1905-й виборов українську пресу в межах царської Росії. Вперше з'являються на Україні видання газетного й журнального типу українською мовою. „Тяжким”, мовляв колись Грінченко, шляхом довелося простувати новонародженній українській пресі. Недосвідченість, брак робітників і публіки, матеріальні злідні, бичі реакції, цензурні скорпіони — усе це гуртом, *viribus unitis*, кинулось на неї, ще невстояну й незміцнілу, й підїдало під коріння, одного по одному зводячи в передчасну могилу її заступників. Але найгірше мабуть було з морального боку те, що чимало з старших українців якимсь дивним логічним зворотом теж вороже поставились до того, чого може все життя своє теоретично прагнути. Кожен з учасників наших перших органів напевне пам'ятає, яку силу лайливих листів та номерів газети, усякими дотепами й ущипливими увагами приоздоблених, діставали редакції, і як власне перед цим з'явищем були вони без силі й безпорадні. Бо-ж ніякі тут аргументи не пособляли, коли од вас для газети вимагали не більш і не менш, як „Шевченківської мови”, класичного стилю, й не брали до уваги ніяких обставин, жадних умов розвитку друкованого слова взагалі, а нашого українського зокрема. Од багатьох тих „голосів з публіки” тхнуло, як писав тоді Грінченко, „також

1. Лист до П. Стебницького з 8 вересня 1905 р., — цитую з оригіналу.

2. Лист із 8 листопада 1805 р., — цитую з оригіналу.

3. Лист із 24 січня 1905 р. — цитую в оригіналу.

страшенною злобною нетерпимістю, яка доходить як-раз до східців інквізиційного огнища, на якому паяються „єретичні” книжки¹. І може найприкріше для всіх робітників тодішньої преси було те, що такі „голоси з льоху” могли підpirати свої потворні думки авторитетом знаменитого українського письменника — Івана Нечуя-Левицького.

Цей хороший лагідний дідусь, що не мав ворогів і сам ні з ким не ворогував, одразу став на ворожу позицію що-до новонародженої української преси, агітував проти неї завзято й енергійно і устним, і друкованим (стаття в „Україні” — „Сьогочасна часописна мова на Україні”) словом, агітував уперто, несправедливо, часом злобно. В тих витівках не можна було пізнати добродушного автора «Кайдашевої семї» з його незлобливим юмором. Не можна було впізнати й рішучого автора оцих вимог, якими він колись закінчив був одну в своїх праць: „Україна буде й мусить домагатись права своєї національності, свого язика в усіх школах і в громадянській живні, в адміністрації, права вольної преси, права заводити усякі наукові й суспільні товариства, які потрібні для широкого ліберально-прогресивного розвиття усієї маси нації зверху до самого дна”². Нетерпимістю, злобою та засліпленою залістю дихали ці нові сторінки, подиктовані повним нерозумінням обставин нормального розвитку кожної мови й ненормального становища української преси. Похід Левицького цікавий був, як писав я тоді по свіжому сліду — „як типовий зразок „живого” відношення де-кого з наших письменників до подій та вимогів сучасності. Боротьба громадянська й політична, страшна трагедія, в якій грає ролю й наш народ, крики й стогін, що звідусуди несується — це не про них писано. З своєї тепленької „патріотичної” української, мовляв Сивенький, печі вони пильнують крапок, букв та інших „аллілуй пречистих”; вони повагом, не хапаючись, вишукуватимуть у тих, кому на це часу нема, низку друкарських помилок (бо на цьому властиво й засновано всі численні розумування д. Левицького що-до трьох крапок) і — дивуються та чудуються на всі лади... Їм „навіть смішно”!.. Веселий з д. Левицького чоловік удався, але мені, згадуючи його колишню репутацію, зовсім не до сміху, а ніяково й боляче за цього веселого чоловіка робиться. І на віщо, думаю собі, здалось йому зневажати своє заслужене імення і власними руками руйнувати свою популярність, виставляючи себе такими працями на загальне посміховисько? Колись же він писав гарні оповідання й повісті з народного життя та незгірші малюнки з побуту сільського духовенства і ними придбав собі був добру славу серед кругів, що цікавились українським письменством. Правда, згодом він „не той став” і кожна його нова праця була така від життя далека, так безнадійно тхнуло від неї „українською піччю”, що тільки з жалю до колишнього Нечуя мовчки їх зустрічали люди, дивуючись про себе, чого пересохло те живе джерело життя, що ключем било перше з його творів”³.

Згодом я вернусь до цього питання, поставленого ще за життя письменника, а тепер

1. Грінченко, Б. — *Тяжким шляхом*. Про українську пресу. Київ, 1906, стор 45 — 46.

2. Сьогочасне літературне прямuvання. „Правда”. літ. збірник, 1884 р., стор. 231.

3. Єфремов, С. — Відгуки з життя і письменства. „Л.-Н. Вістник”, 1907, кн. V, стор. 338-339.

треба з його життєписом скінчiti.

VII.

Списані допіру турботи й тривоги були для Левицького тільки початком взагалі нової в його житті ери, нових тривог, які цілком вибили цю непристосовану до вимог нового життя людину й отруїли їйому останні десятиліття його життя. Старий побут, в якому вінувесь, усіма своїми коріннями держався, раптом захитався та й почав, і дуже швидко, мінятись після 1905 р. Деся років за два по революції зруйновано й будиночок Сегета, в якому Левицький проживав десятиліттями й по-за яким важко було якось і уявити собі нашого письменника. В особистому його житті це була суща катастрофа, що перекидала всі його завички, увесь довголітній режим. Уявити собі тільки незмінного Івана Семеновича в ролі переходжого пожильця десь у комірному, що мусів міняти кватирі, мати всякі з кватирками хазяйками перекори, клопотатись про обід, про якісь життєві дрібниці, коли він досі не міняв навіть маршруту своїх щоденних прохідок!.. До того-ж ті дрібниці все більш долягади і докучали. Життя дорожчало. Невеличкої пенсії не вистарчало, а літературного заробітку не міг тепер мати цей вибитий з колії письменник, та й не звик на його рахувати. Старечі слабості все більш давалися в знаки¹. Жаль дивитись було на цього старенького, самотнього одлюдка, що видимо занепадав, зводився на гірше й не здав, що з собою робити, хоча й переносив з філософічним супокоєм недогоди й прикрості нового виття, які раптом його обсліни. Мешкав він тепер зовсім у іншому кінці міста, в районі Львівської улиці, помешкання мав невигідне і не раз міняв його, сусіди лихі, харчувавсь аби-як і вже не мав того чепурного вигляду, до якого звикли всі, хто його зазнав давніше. І разом з тим він усе-ж не припиняв літературної роботи, хоча більшість із його творів останнього періоду має дуже малу, або й ніяку літературну вартість. Він жив тільки в літературі й літературою; всі інтереси його були тут і по-за літературою не було в його нічого на світі, не було навіть особистого життя.

Досить енергійно провадить Іван Семенович видання своїх творів, довівши його до дев'ятьох томів, мішаючи там старі свої праці з новими; пише свої загадки, пише граматику української мови. Але це могло дати лише суб'єктивне задоволення, бо серед публіки все це проходило непомітно, не викликаючи зацікавлення, а критика з жалю до автора нові писання його обходила звичайно мовччи. Жив Левицький у пам'яті читачів і мав популярність тільки як автор першого періоду своєї творчості, коли він дав свої країці й справді високої вартості твори.

Надто притиснула доля старого письменника з початком війни і потім за революції. Події приголомшували, а життя робилось усе суровішим для непристосованих, самотніх, викинутих за облавок історії. Серед скороминущих подій, у шаленому темпі життя, про

1. Обмірковуючи план, як звіряти з оригіналом переписаний Кулішів переклад біблії, Левицький волів-би цю роботу з себе скинути; цею дорогою — писав він до Б. Грівченка 28 червня 1901 р. — „вже я не потраплю, та не так я, як мої очі, бо вже слабшають та слабшають потроху” (цитую в оригіналу).

старого письменника просто забули і трагічна постать Фірса з останнього акту Чехівського „Вишневого саду” дуже була-б символічною для нещасного Івана Семеновича. Довелось зазнати йому і голодування в буквальному розумінні, і холоду, і тієї черствості „громадської філантропії”, що частіш тільки ображає й ранить, а не вигоює. Одинокий і опущений, занедбаний і забутий, помер Левицький 2 квітня 1918 року в страшній своєю репутацією „Дегтерівці”, — і лише його смерть викликала була пізні жалі за наше невміння обставити якось пристойно холодну старість наших заслужених працьовників, людей, що мали право на більшу увагу хоч права того й не подавали „ко взысканию”....

Історія цього одинокого життя кидає яскраве світло і на всю літературну творчість Левицького. Бачимо великі завдатки за-молоду, свіжі пориви, яскраву спостережливість, дар виливати свої вражіння на папері, накреслювати широкі картини життя й природи. Але, як побачимо далі, все оте не розгорнулося на повну міру його природнього хисту. Консерватизм особистої вдачі, схоластична до певної міри школа, що ґрунтувалася на метафізичних підставах старих абсолютних категорій, нарешті слабовитість, що потягла за собою занадто регулярний режим, одводила од життя й розгорнула дивовижне за наших часів анахоретство — усе- це не сприяло розвиткові природнього духу. Левицький не пішов уперед у своїх художніх здобутках. Вже цілком скінченим письменником вів вступив у 80-ті роки й за досягання своїх перших років не поступився. Дальша його літературна діяльність була тільки новим переказуванням того, що мало вже письменство в його ранніх творах — і це раз-у-раз треба мати на увазі, переглядаючи літературну спадщину все-ж одного з найпопулярніших наших письменників дореволюційного періоду, краще — другої половини XIX століття. Свою особою й діяльністю він символізував до якоїсь міри обставини того лютого часу, що визначив був для нашого письменства такі, вузькі й тісненькі рямці, які не давали йому зможи й ворухнутись, не то якогось розвитку доходити. Час був жахливий — то що-ж дивуватись, що й наслідки він давав невідрадні. У Левицького вистарчило сили встояти на раз обраній постаті, але на це пішла всенька сила, і вже не було її на те, щоб іти далі за віком. Життя пішло вперед без його.

II. Шляхом творчості.

I.

Перший друкований твір Левицького, „Дві московки”, з'явився, як знаємо, р. 1868-го, себ-то — коли авторові вже за четвертий десяток повертало. Не юнаком виступив він на літературну ниву, а цілком дозрілою людиною. Багато визначних письменників кінчало вже творчу путь о цій порі, коли Левицький тільки-що починав свою.

І це надто характерно для нашого письменника. Його літературна діяльність була не бурхливо-поломінним голосом безпосереднього чуття — того, що звуть покликанням, а розважливою роботою людини, що до літератури заходила з певним, скажу так, планом, наперед виробленою теорією, що накреслила собі ясно витичену путь і нею неухильно простувала. З другого боку пізній виступ Левицького на ниву письменства одбився й на обробці його творів. Виступав він готовим, з усіма сильними і слабкими сторонами свого таланту. Вже в перших творах своїх він виявив себе цілком — не дурно-ж напр. „Рибалка Панас Крутъ” або „Причепа” та знаменіті „Баби” так і лишились кращими в літературному надбанні Левицького, а вони-ж усі належить якраз до перших родів його діяльності. Не диво, що й критика зустріла й оцінила дебют молодого письменника надто прихильно. Я вже наводив попереду голоси Куліша та видавців першого тому творів Левицького і голоси ці не стояли ізольовано. „Найталановитішим із сучасних українських письменників” називав Левицького і Костомаров, одводячи йому що-до малювання народного життя „одно з перших місць серед письменників цього роду в Росії”¹. Навіть такий суровий критик, як Драгоманов, дивиться на Левицького як на єдиного з усіх українських белетристів, що дебютували в галицьких виданнях, до якого можна ставить серйозні художні вимоги². Так само високо оцінюють його і всі історики українського письменства: Пипін, Петров, Огоновський та ін., в особливу ставлячи йому заслугу те, що він дав „не лише живі образи дійсності, але й образи, що появляються вперше ... , образи взяті з такого життя, до якого ще не доторкалися й інші руські белетристи і якого дуже часто трудно й доторкнутися” не-українцям з роду й симпатій³. І це був однодушний голос критики на протязі всієї літературної діяльності Левицького; показуючи й де-які його „органичні хиби”, вона все ж неодмінно підкреслювала те нове, що вніс Левицький в українське письменство. Цей самий голос провожав його і в могилу, останній роблячи підсумок його літературної діяльності. „Художнє й культурно історичне значіння (за Левицьяним) лишиться на завжди, — писав один з найновіших критиків. — „Ніхто бо інший з українських письменників не дав у своїх творах такої широкої панорами українського життя з усім багацтвом побутового малюнку й типових фігур на протязі кількох десятків літ, — панорами, обвіяної теплою любов'ю, як це зробив покійний

1. Костомаров, Н. Й. — Задача украинофільства. „Вѣстник Европы”, 1882, кн. II, стор. 895.

2. Драгоманов, М. — Українське письменство 1866 — 1873 років. „Л.-Н. Вістник”, 1902, кн. XI, стор. 70.

3. Там же, стор. 71.

Левицький”¹.

Але всі оці прихильні голоси і висока оцінка базуються на творах виключно першої половини літературної діяльності Левицького. І це не випадково, що останні його твори мало хто й згадує, а як і згадає, то тільки з тим, щоб швидче перейти до тамтих.

Покрасувавшись за перших літ своєї літературної діяльності на вершинах безперечних здобутків, далі письменник іде вниз, хилиться до занепаду. Помітного поступу, розвитку в Левицького ми не бачимо. Це також треба мати на увазі, беручись до оцінки його чималої обсягом літературної спадщини. Всю її можна на дві майже рівні половині розбити.

Перша включає в себе твори, написані приблизно до 90-х років і характеризовані яскравістю й соковитістю постатів та подій, що живою б'є з них течією. Друга — приблизно з повісті „Над Чорним морем” (1888 р.) — характеризується вичерпанням спостереженнів, утомою, розволідістю, велемовністю, млявим розвитком дії й мертвенністю контурів. Левицький, кажучи заголовком однієї його повісті з цього періоду — сам „не той став”; краще сказати буде: його твори другої половини втратили принадні сторони його перших спроб і натомісъ виявляють до великої міри роздуті й випнуті їх хиби. Але про це докладніше — згодом. Звідки прийшов Левицький до літератури? З його автобіографії ми знаємо, що першими у його літературними вражіннями були житія святих з їх умовними формами, трафаретним змістом, що часто роблять, як що виключити ймення, одне житіє, мов дві краплі води, схожим на друге. Згодом ми побачимо, який це мало вплив на взагалі консервативну вдачу Левицького, що твердо стояла на раз принятих здобутках і ригористично, ревниво, фанатично їх додержувала. До цих впливів — власне первісних, майже не оформленіх вражіннів, що діяли півсвідомо, може цілком стихійно — приходять незабаром чисто літературної натури впливи. Один факт з біографії Левицького показує в той бік, звідки ті впливи знайшли собі першу стежку. Французька книжка з „чудернацьким чортом” на обгортаці („Кривий біс” Лесажа) одхилила з перед його завісу з західньої, переважно французької, літератури: Данте з його класичною величністю, невмірущий юмор Сервантеса, захоплення природою у романтиків Бернарден-де-Сен-П'ера та Шатобріяна, строгі форми французької натуралистичної школи — Е. Сю, Ф добера, Золя, бр. Гонкурів — через усе це пройшов Левицький у своїх художніх шуканнях і все це й позначилося на його літературній манері. Нарешті треба додати й читання російських (і мабуть польських) письменників реальної школи — Гоголя та молодої тоді плеяди його наслідувачів: Тургенєва, Л. Толстого, Гончарова, Острівського, Салтикова-Щедрина. Характерно, що сам Левицький з російських більших письменників-сучасників нігде не згадує Достоєвського, — і справді вплив його нічим не позначається на творчості українського письменника. Занадто це були неоднакові вдачі й стояли вони на протилежніх полюсах, щоб „жестокий талант” російського письменника міг якось одбитись на лагідній кебеті

1. Дорошенко, Д. — Ів.Сем. Нечуй-Левицькни. „Книгарь”, 1918 р. ч. 8, стор. 426. Див. ще Міяковський, В. — Письменник-народолюбець „Л.-Н. Віст.”, 1918, кн. IV – VI.

його українського товариша¹. Та й взагалі, як згодом побачимо, вплив російського письменства на Левицькому одбився дуже своєрідно і навіть до якоїсь, можна сказати, міри негативно. Усі ці впливи, треба ще зазначити, перейшли крізь призму старої духовної школи з її чисто формалістичними методами, з її метафізичним схилом, — і негнучка взагалі вдача Левицького набралась у ній тих тяжких, трохи схоластичних і умовних форм, які потім позначаються виразно в його літературній творчості. Нарешті — найбільш безперечний і найдужчий вплив був од попереднього українського письменства, надто — народної поезії. І коли Левицький взявся врешті, дозрілою вже людиною, за перо, то в йому вигадливим віялом і розгорнулися всі зазначені тут впливи. Форма оповідання, повісті — з найновіших тоді зразків французького та російського повістевого письменства. Стиль — з української народної й книжної поезії. Метод розробки — з умовних приписів академицької науки. Нарешті зміст — із життя українського народу, власне того куточка України, який перший дав враження, ще на початку життя, прийдущому письменникові й на віки лишивсь для його головним джерелом і спостереженнів і творчости. Своєрідна в розсудливій вдачі автора амальгама оцих досить ріжноманітиих і не завсіди згідних між собою впливів — це творчість одного з найбільших заступників українського повістярства.

Левицький сам показує нам джерела й методи своєї творчости.

Я вже згадував про працю Левицького „Непотрібність великоруської літератури для України і для Слав'янщини”, під заголовком „Сьогочасне літературне прямування” надрукованої анонімно в „Правді” 1878 та 1884 р.р.². Цю статтю і можна вважати за свого роду ключ до всенької літературної діяльності Івана Левицького. Написана десь на початку 1878 р. — Некрасова в ній названо „недавно помершим”, а він-же помер у грудні 1877 р., — ця праця дає ніби оправдання й пояснення всім до того написаним творам нашою письменника й служить за програмовий нарис до його майбутніх праць. Тут виявились теоретичні погляди його на письменство, його літературні смаки та вподобання, його літературні симпатії й антипатії, його тлумачення певної літературної манери, не кажучи вже про те центральне питання, що силкувався автор поставити вже самим заголовком (первісним) своєї праці. Поруч опублікованої перед тим праці Драгоманова „Література російська, великоруська, українська і галицька” (1873 — 1874),

1. Здається, тільки раз на віку. та й то далеко пізніше й між іншим, і згадав був Левицький про Достоєвського. Оцінюючи одну повість Винниченка, Левицький каже: „Про утвори Достовського венгерський відомий письменник Морис Іокай писав, що їх кожна читать тільки по кільки листочків в'однораз. В д. Винниченка й справді вийшла якась достоєвщина — нудна, пренудна („Сьогочасна часописна мова на Україні”, — Україна”, 1907, кн. II, стор. 189). Ця єдина згадка тільки стверджує висловлену допіру думку.

2. Що вона належить Левицькому, вперше виявив це Фраако в своєму показчику до „Правди”, — див.: „Правда”, літературний збірник 1884 р.. стор. 296. Автентичний рукопис це стверджує.

яка може — хоч і негативним способом — надихнула й Левицького¹, це певно найвизначніше української критичної думки з'явище за тих часів. Отже на йому варто спинитись докладніше.

„Сьогочесне літературне прямування” для Левицького, відповідно до вимогів того часу, виявляється в трьох принципах, для кожної літератури обов'язкових — реальності, національності та народності, і з погляду цих принципів оглядає автор літературні події в чужих і в своїй літературах. Перше вимагання, вимагання од художніх творів реальності, на українському ґрунті робить письменника-українця ніби „фокусом для своєї громади”, „осередком випнутого або увігнутого скла”. „В його душі, — каже Левицький, — повинна одсвітитись і перетворитись українська життя, що кипить або що плісніє кругом його.

Коли писалник² хоч трошки себе чує українським громадянином, часткою українського народа й українського громадянства, він повинен мати за святу повинність одсвічувати в своїй фантазії, в своєму серці ту громаду, що роїться кругом його, радіти її радістю, плакати її слізми, а не перелазити в чужі городи і підставляти свою душу під картини чужої, неукраїнської житні. Український писалник не повинен клопотатись, що йому буде мало роботи на Україні. Українська життя — то непочатий рудник, що лежить весь під землею, хоч за його вже брались і такі високі таланти, як Шевченко; то безконечний матеріал, що тільки ще жде робітників, цілих шкіл робітників на літературному полі”³. Левицький ставить справу одсвічування життя в письменстві надзвичайно широко, охоплюючи в його рямці життя і побут усіх станів і всіх націй — одно слово, усіх мешканців України і на всіх її просторах „од Кавказа і Волги до самого лимана Дунаю, до Карпат і за Карпати, до далекого Гродненського та Мінського полісся”⁴. „Все, що захоплює, — кінчить Левицький, — етнографічна границя української народності, все це повинно бути і конечне буде матеріалом для реальної української літератури, не викидаючи й чужоземців іншої напіональності, бо їх дуже багато напхалось на Україну”⁵. Ці широкі надвірні межі письменства має виповнити конкретним змістом література на підставі двох інших принципів — національності та народності, що для свого втілення в письменстві вимагають народної мови, використання форм народної поезії та віддання самого духу її, що в тих формах виявляється. Особливо цікаве для характеристики поглядів Левицького та його власних літературних способів саме оте середуше вимагання що-до форм народної поезії, і я дозволю собі тут навести його в цілості.

„Українська устна народня поезія, — пише він, — дуже видається своїми

1. В рукопису на початку другого розділу маємо полемічну проти Драгоманова примітку, — в друкованому тексті вона одпала.

2. Такого терміну вживав тоді Левицький замісць „письменник”.

3. Сьогочесне літературне прямування, — „Правда”, 1878. т. II, стор. 15.

4. Там-же.

5. Там-же, стор. 17.

бліскучими поетичними фарбами. Вона вся закидана букетами поезії, цілими покосами поетичних квіток, так що тямучий український писалник, не нагинаючись, може сміливо загрібати цілі оберемки квіток і обсипати ними свої твори.

Епичні та ліричні поетичні форми в українській народній поезії виявляються в цілих картинах, в метафорах, в символізмі, часом в глибокій іронії, а часом в гіперболах. Розгорніть багаті збірники народніх українських пісень — і ви зразу примітите те багацтво, котрим пересипані народні думи, пісні, приказки, загадки, колядки. От перед вами розгортаються цілі картини, де людська життя, людське чуття, людське горе й радість прирівнюються до пишних картин, взятих з природи. В козацьких думах, наприклад, кріава битва прирівнюється до пира; поле, закидане трупами, до поля, закиданого снопами, — зовсім так. як і в „Слові о Полку Ігоревім”. Нещаслива людська життя прирівнюється до з'ораного поля, виораного мислями, заволоченого чорними очима, політого слізами. Важке становище людської душі описується в піснях, як крута кам'яна гора, вкрита полинем, як важка робота лупати кам'яну гору. Шум дібриви, гудіння бору, шум темної хмари, широка пустиня моря служать в піснях символами великого горя, а тихий шелест листу в лісі назначує людський поговір, людську славу. Зелений гай, літня дощова хмаря, невеличка річка а бродом, ставок служать символами світлого становища людської душі, радості, кохання. Сади в цвіту — то щасливе кохання, сади без цвіту або з опавшим цвітом — то нещасливе женихання. Широкий степ, широке море часто бувають в піснях символами волі. Нещаслива, трудна життя, нещасливе кохання часто описується в піснях в образі перепливання бистрої річки або потопання в Дунаї, тоді як човник та весельце стріваються там, де говориться про щасливе женихання та про кохання. Похилене од вітру дерево назначує журбу, пряме дерево — веселість. Вся українська природа, всі рослини й птиці служать в народніх піснях і в живій розмові поетичними символами. Кучерявив дуб — то веселий парубок; червона калина, висока тополя, вишня та черешня — то дівчина; порубана калина — то дівчина, що вийшла заміж. Голубка буркоче — то дівчина співає, голубка гуде — то дівчина сумус; зозуля кує — то дівчина плаче. Голуби в парі, качки на ставу — то. щасливе кохання, вихід заміж за милого. Важка хода лебедів та гусей по воді — то гірка життя із нелюбом. Орел, що високо літає, вороний кінь, що в полі вигравав, злучається з такими випадками в житні козака, коли він сидить в неволі і завидує широкій воді. Ясна зоря, ясне сонце — служать символом дівочої краси; повний місяць — то парубоча краса.

Іронія й гіпербола виявляється в народній поезії в своїх скромних формах, дуже виразних, різких та ущипливих. Про гордого чоловіка напр. кажуть, що він пишається, як собака в човні; про нечесного кажуть, що він чесний, як жидівський патинок. З лінівого сміються, що він так квапиться до роботи, як жид молотити. Про поганого кажуть, що вія гарний, як свиня в дощ, як собака на морозі, як копиця в дощову годину; процвітає, як макуха під лавкою; що він білий, як циганська літка, що в його очі кари, як морква, став тоненький, як бодня, шия — хоч обіддя гни, мордою хоч пацюки бий, ніс як цибуля, руки як макітри, рот як верша; як вигляне в вікно, то собаки три дні брешуть; як подивиться, то милоко кисне.

Краса дівоча й парубочча в українській народній поезії обмальовується окромними незвичайно пишними й поетичними фарбами. Про гяргу дівчину кажуть, що вона гарна, як квіточка, як ясочка, як зірочка, як у саду вишня та черешня, як тополя, як рожа. як червона калина в лузі, як ластівка, як зозуля в гаю, як сіно в полину, як мак, як сонце, як золото. Про гарне дівоче лице кажуть, що з його хоч води напийся, хоч видивись, хоч малюй. Про гарні дівочі брови кажуть, що вона тоненькі, як -шнурок, як шовкова нитка, що вовн гнується колесом, що одна брова варта вола, другій брові й ціни нема; гарні очі описуються, як терен вкритий росою, як вишня на дощі, гарні губи, як рожевий лист, як листочек барвінку, солодкі як мед. Дівчина співає, як соловейко, як ластівка щебече. Гарний парубок описується в піснях, як дуб кучерявий, як зелений байрак; в його лиці рум'яне, вуси чорні, чуб як барвінок, він рівний як хвоїна, стрибкий як живчак, як живе срібло, повнів як огірочок, чорнявий як чорнобривець, гарний як гвоздик, кучерявий як васильок, як любисток, як барвінок, гарний як повний місяць. Як гляне соколом, орлом, то в дівчини серце в'яне, а на дівчині вінок цвіте.

Нам прийшлося-бн багато листів списати такими багатими епичними та ліричними формами української народньої поезії та народнього язика, коли-б ми схотіли виписати їх з українських збірників народніх пісень”¹.

Так кінчає Левицький свою про народню поетику мову — і треба сказати — багато листів він таки й списав, тільки уже не для наведеної цитати, а в своїх власних творах. Гortaючи сторінки його повістей та оповіданнів, ви стріннете повний букет образів і порівнаннів, згаданих у цитованій допіру статті. Це стало йому немов естетичним каноном, рецептом на писання, на стиль. І що це зроблено свідомо, з намислу, з певного виміркування — показують слова, якими я й закінчу цю довгу може занадто, але конче нам потрібну цитату, — слова, що бренять приписом, наказом: „Українські писалники повинні обсипати свої твори цими перлами народньої поезії, як золотою ряскою (!). Вони дадуть їх творам гарячий поетичний народній колорит, і колорит живий, в рівні з котрим твори, писані книжним робленим язиком, будуть „похожі на мумії з їх гнилими тисячолітніми покривалами, що пахнуть трухлятиною”².

„Амінь” — так і проситься під перо. І це сакраментальне слівце промовив надто проречно сам письменник десятками своїх творів.

II.

Досі мова була про позитивну сторону вимаганнів Левицького од літератури. Але в вгаданій його праці ціла друга половина присвячена вимаганням негативним — як не треба для українського читача писати, виведеним з прикладу чи то поодиноких письменників, чи й цілої російської літератури. Легко зрозуміти, чому Левицький

1. Там-же, стор. 28 – 31. Друкований текст я вивірив і помилки виправив в рукопису.

2. Там-же, стор. 31.

спинився саме на російському письменстві, шукаючи одворотних зразків до того, як не треба писати і що на місце того „не треба” поставити. Претензії націоналістичної частини російського громадянства, що свою літературу накидала по цілій Росії і навіть Слов'янщині, нехтуючи права місцевих літератур — з одного боку; ретроградна, на формалістичній русифікації заснована політика російського уряду, що саме перед тим (1876 р.) новий видав, найкатегоричніший з усіх, засуд на українське письменство — з другого — були це занадто поважні причини, щоб скерувати увагу українського письменника саме в цей бік. І Левицький, як па свій час, надзвичайно сміливо й гостро ставить питання про „непотрібність великоруської літератури для України і для Слов'янщини”. Виходячи з згаданих вже трьох принципів нової літератури по всьому світі, він розглядав творчість новітніх російських письменників після Гоголя, що тії принципи завів до російського письменства¹: Л. Толстого, Гончарова, Тургенєва, Щедрина, Острівського, Гл. Успенського, Решетникова, Некрасова та ін. Розгляд цей провадиться з погляду мотивів, змісту, побуту, мови та стилю й доводить автора до висновку, що згадані письменники задовольняють принципам реальнності, національності й народності в літературі. Але саме це й робить їх, на думву Левицького, непридатними для України, як і для цілої Слов'янщини. Левицький заходить до письменства з трохи наївною, як на теперішні погляди, міркою безпосередньої користі: читач на зразках літератури має вчитись, яким йому самому бути в житті. Опірч того, багато ваги надає він і класовим чи становим звязкам письменника з читачем. І от саме тому, що великоруські письменники реально малюють життя свого народу, вони й виходять письменниками місцевого значіння, письменниками сuto-великоруськими. Ні українські вищі класи, ні духовенство та міщенство, ні там паче народ не пізнають себе в персонажах Толстого й Тургенєва, Острівського й Успенського, Решетникова й Некрасова. Побутом, духом, думками ці персонажі будуть чужі кожному не великоросові, а тим самим лишають їх холодними, поза межами благодійного впливу письменства. „Ми високо шануємо, — пише Левицький, — нових великоруських письменників за їх прямування, за їх освічування своїх творів ліберальним поглядом, за народність їх творів і бажаємо, щоб і наші українські письменники йшли такою самою стежкою; але мусимо признатись, що їх твори не годяться для України, мають інтерес або місцевий, або зовсім етнографічний, і не піднімуть розумового та морального зросту України.... Великоруська література для

1. Гоголя Левицький ставить високо за талант („геніяльний Гоголь”), за те, що він „навів великоруську літературу на ... принцип народності”, хоча дивується, як він „поніс свою працю на користь іншому народові... та й зрадив своєму народові, своїй Україні”. Своїми увагами про національність персонажів Гоголя („Правда”, 1884, стор. 196–198) Левицький що найменше років на 35 попередив С. Венгерова з його ніби парадоксального тезою: „Гоголь совершенно не знал реальной русской жизни” (С. Венгеров. — Собрание сочинений, т. II, СПБ. 1913, стор. 117). До речі треба тут згадати, що у Левицького знайдемо один раз і терпку вихватку проти Гоголя в формі згадки про те вигадане Запоріжжя, „яким його намалював нетямущий Гоголь на втіху ще менш тямущої Московщини” (Повісті Івана Нечуя, Т. I. Львів, 1872, стор. 258; в російському виданні „Причепі”, «Повісті й оповідання», т. III, цей уступ проминуто). Пам'ятаю, що Левицький казав мені, ніби цю фразу приписав у „Причепі” Куліш....

України має вартість тільки одкідну, а не покладну, а на такому коні, — робить висновок наш автор, — далеко не заїдеш при теперішніх завданнях європейських літератур”¹. До кожного російського письменника Левицький заходить з питанням: чи твори даного письменника відповідають українській дійсності, чи впізнав в них себе український читач, іншого побуту людина, й чи навчиться бути кращим — і кожного разу рефреном бренить у його рішуча відповідь — ні і ні.

Ці парадоксальні, де в чому непевні й недоладні, де в чому цілком справедливі думки Левицького наважу я тут ні на те, щоб з ними полемізувати, ні на те, щоб їх стверджувати. Звичайно, заходить до літературних творів з вузько-дидактичною міркою — це спосіб що найменше застарілій і задовольнити сучасну людиву не може. Літературні твори не на те, звісно, пишуться, щоб когось учити, хоча й частенько таки вчать, і не на те, щоб читач конче в них себе впізнавав, хоча й це не рідко буває. Левицький звузив значіння літературної творчості і вагу поодиноких письменників зменшив, але в своїх висновках що-до української літератури, як головного показчика і носилника національної свідомості та потужного фактора в громадській боротьбі, він сформулював добре і влучно; що ніяка чужа література не зможе охопити всіх інтересів українського народу в його ріжноманітних проявах — це так само він показав яскраво. „Література, основана на тих трьох принципах, повинна розвиватися і на Україні, — такий висновок Левицького. — Вона вже настала і повинна міцнішати й рости. Вона повинна обсягати етнографічну границиу української породи і на тім ґрунті добувати собі матеріал і впливати на громадянство; вона повинна промовляти до нації її природним живим язиком, а не чужим або позиченим в інших старих язиків, не трухлятиною, вишкрябаною з старих паперів, переїдених мишами, якою пишуть люди старої партії святоюрців та московофілів галицької та угорської Русі”².

Проте, знов кажу, не цими безперечними висновками нам найбільш цікава оця центральна, скажу так, праця Левицького. Найбільша її вага знов-же в тому, що вона відхиляє завісу з його власної творчості й показує, звідки вийшов і куди прийшов та на чому врешті спинився й отaborився цей визначний заступник українського реалізму; які впливи він переживав та як на них сам реагував у власній творчості. Справа в тому, що Левицький тут не тільки критиком виступає чужих творів, а й своїм власним складає певний план. Почасти до того він вже пробував був цей план справдити, а почасті розгорнув опісля, по написанні своєї статті, в яку вложив свої найуподобніші думки. Ось чому я і вважаю її за справді центральне одбиття не тільки теоретичних поглядів автора, а й конкретних його літературних планів та змаганнів.

Хоча цілу статтю присвячено головним чином російському письменству, до того-ж під певним ухилом теоретичної думки, проте-ж автор виходить з вимаганнів ніби світової літератури, — в першій лінії французької. Це буде цілком для нас зрозумілою річчю,

1. „Правда”, 1884, стор. 226 — 227. Нагадаю теперішньому читачеві, що слово „одкідний” у Левицького значить — негативний, а „покладний” — позитивний.

2. Сьогочасне літературне прямування. „Правда”, 1878, т. II, стор. 40 (відредаговано з рукопису).

коли ще раз пригадаємо, що на шкільній ще лаві він почав був в оригіналі знайомитися з творами французького письменства. І що він знову його саме в останніх тоді заступниках, до того-ж знову у первотворах, а не перепущеними крізь російське цідилко — на це маємо докази як-раз у цій його статті, яку я ставлю в центрі літературної діяльності Левицького. Говорячи Левицький про новаторство в літературі та про боротьбу нових течій з старими, вже в першій частині своєї праці він поясняв це прикладом саме з французького письменства. „Реальні французькі теперішні писалники — каже він, — брати Гонкури, Е. Золя, що почали обписувати міщанську життя, зачепили сільську і почали набивати мужичих слів в свої твори, довго не подобалися французам, а Золя, не вважаючи на свій блискучий талант, і досі бореться з романтичними писалниками, з традиційним літературним смаком французів і поборов не більше, як половину своїх літературних супротивників. Французькі критики просто гвалтують проти його за його мужичий та міщанський язпк, за його реалізм в поезії”¹. На Золя з спочуттям, посилається Левицький і по інших місцях своєї статті, і це надзвичайно важлива вказівка на шляху спізнання літературних впливів на нашого письменника. Коли взяти на увагу, що популярність Золя в Росії прийшла вже пізніше й припадає власне на 80-ті роки, коли додати до цього, що й літератури про французького письменника російською мовою тоді, як писав свою статтю Левицький, все одно що й не було — то мусимо зробити не позбавлений ваги висновок. Золя очевидно цікавив нашого письменника, він самостійно звернув на його увагу, простудіював його й знову його „бліскучий талант” попереду російських та навіть і французьких критиків. Видима річ, творчість французького письменника не була чужою українському, коли він спеціально нею цікавився. Правда, конкретних слідів безпосереднього впливу на його Золя ми показати не можемо; можливо, їх не знайде і найпильніший аналіз та порівнання обох авторів. Але це не позбавляє нашого висновку всієї сили. Золя був, очевидно, серед тих авторів, що самим духом, напрямом, манeroю, способами впливали на нашого автора, почали підказували йому форму його творів, почали служили за оправдання вибраної дороги реального побутописання. Золя й іпші того-ж напряму французькі письменники творили вкруг нашого автора ту атмосферу, в якій він знаходив художній вислов для своїх власних спостереженнів та життєвого набутку.

З цією атмосфорою сходилися враження — не скажу впливи — й од читання російських письменників. Ставиться він до їх критично, може навіть гіперкритично, але способи їх письма, їхню манеру літературну він безперечно поділяє, формою своїх творів вони так само сприяли зміненню літературних позицій Левицького і що-до конструкції творів були йому зразками. Але цей вплив одбився на Девицькому дуже оригінальним і своєрідним способом. Він з своїми російськими товаришами по зброй полемізує не тільки принципіально в теоретичній статті, але й практично — своєю літературною діяльністю, образами своїх творів, манерою свого письма. Ось коли, власне кажучи, ще в 70-х роках,

---

1. Там-że, стор. 24

почав він ті свої „літературні позви з Московщиною”, що їх згодом розгорнув у спеціальній цраці під таким-же й заголовком (1891). Вже й те характерно, що з усіх російських письменників, про яких він вгадує, з найбільшою симпатією й пошаною ставиться Левицький до Щедрина, — не дурно-ж його відому казку про те, як мужик двох генералів прохарчував, Левицький перший переклав на українську мову слідом за тим, як вона з'явилася в оригіналі. „Під пером Щедрина, — пише Левицький на хвалу російському сатирикові, — петербурзька аристократія виходить зовсім ін-шою, ніж під пером спеціально аристократичного писалника, графа Толстого”. Серед усієї російської літератури про вищі верстви громадянства, каже він далі — „тільки одні сатири Щедрина можуть впливати на їх (увраїнських зрусифікованих аристократів), і то одкідним, а не покладним (позитивним) боком, бо в їх можна побачити темний бік петербурзького панства з його темними нікчемними тенденціями”. Та й то — вертається він ще раз до цього письменника, „сатири шановного Щедрина” специфічно столичних мають на увазі персонажів і тому не всі можуть вдатися для українського читача. І характерний додаток, що ним закінчує Левицький уступ про Щедрина: „Ми ще тільки ждемо свого сатирика”¹ — і цей додаток я прохав-би затяжити: він ще нам знадобиться згодом.

Так само високо ставить Левицький і Острівського за його сатиричну манеру, за виразні типи з великоруського міщанського та крамарського побуту, — але вважав твори російського драматурга за цілком негодящі для України. „Острівський, описавши своїх самодурів, показав себе чесним великоруським горожанином і має великий вплив на своїх земляків. Самодури впізнали себе в його художніх типах і засоромилися. Але яку вартість може мати Острівський для України? Ми сміливо кажемо — ніякої. Він описує міщанську та купецьку жизнь; натурально, що його комедії повинні призначатися для наших міщан та купців. Чи впізнають вони себе в тих типах самодурів Острівського? Чи стануть вони луччі? Чи розіве їх Острівський? Ми кажемо — ні” „Нам треба свого Острівського”², — закінчує Левицький уступ і про Острівського, — і цей висновок я теж прохав би держати в пам'яті.

В цій перевазі, що ми допіру бачили в концепції Левицького саме для сатиричних письменників над епічними, видко добре не само тільки вдачу нашого письменника. Маючи з природи нахил до сатири, до юмористичного споглядання на світ наокружний, до підглядування саме темних — „одкідних”, його тодішнім терміном кажучи — сторін людського життя, Левицький, само собою, почував більш симпатії до письменників, рисами свого таланту з ним споріднених. Це натурально. Але, виходячи з своєї теорії придатності даного літературного твору тільки до свого національного і соціального осередку, Левицький, як ми бачили, йде далі. Він шукає на українському ґрунті того, хто-б міг сатиричним пером послужити рідному народові, беручи його в усіх верствах і класах. Шукає — і не знаходить серед своїх попередників. „Ми ще тільки ждемо свого сатирика”,

1. „Сьогочасне літературне прямування”, — „Правда”, 1881, стор. 203, 204, 225.

2. Там-же, стор. 209 і 210.

„нам треба свого Островського”, — кидає він гадку, як критик-публіцист. А як белетрист, як художник — він сам захожується ту місію на свої плечі підняти. Він робиться сатириком для свого народу, починаючи од низів його й кінчаючи тими вищими верствами, що діяли тих часів іа Україні. Тісніше: немов виправдуючи свою думку, що „нам треба свого Островського”, Левицький береться навіть до драматичної форми й дав, поруч сатиричних у ґрунті самому повістей на побутовій запарі, й кілька комедій як-раз із міщанського життя. З негативного відношення до зразків російського письменства виростає, як бачимо, ціла програма власної літературної діяльності.

III.

Що з цією програмою Левицький виступає на літературне поле зовсім свідомо — тому докази маємо знов-же в тій центральній для його світогляду праці, на якій ми з потреби так довго спинилися. Коли при її світлі розглянемо твори Левицького, то побачимо, що в ній у зародку маються зерна навіть сюжетів того, що вже вийшло або ще мало вийти згодом з-під його пера.

Як ми вже знаємо, письменаик, на думку Левицького, повинен бути „фокусом для своєї громади”, повинен одбивати в своїх творах реальне життя усіх верств людности на даній етнографічній території. Народ, селянство — як більшість тієї людности — займав, звичайно, найперше місце, і таке місце приділено йому і в творчості Левицького. „Перед нами розторгується широким, широким полотнищем народна мужицька жизнь”, — пише він у статті і теє полотнище пробує і в своїх творах розгорнути. Теж величезна більшість їх присвячена селянському життю. Але й інші верстви, каже Левицький — „козаки, міщане та городяне повинні так само не минути вваги вважливого українського писалника” — і дає малюнки козацького життя („Запорожці”, подекуди в „Хмарах”), міщанського („На Кожум'яках”, „Голодному і опеньки м'ясо”, епізодично в „Хмарах” та ін.), городянського („Над Чорним морем”, „Київські прохачі”). „На Україні проживає багато дрібної шляхти і православної й католицької, що платить панам за землі чинш” — це життя одбилося в „Причепі”, в „Живцем похованіх”. „Українська література ніяк не повинна минати жидів” — маємо й їх — у „Рибалці Панасові Круті”, „Приятелях”, „Бурлачці”, „Миколі Джері” і ін. „Вищі верстви... ввесь бит панів, всю їх жизнь, їх відносини до народа, їх політичні й релігійні тенденції, їх національність і відносини до української національності” — знов-же малює ціла низка творів: „Микола Джеря”, „Бурлачка”, „Причепа”, „Хмари”, „Над Чорним морем” і ін. Українська література „ніяк не повинна минути й українського духовенства, з великоруськими архиереями, з монастирями” — маємо: „Старосвітські батюшки та матушки”, „Причепу”, „Хмари”. „Афонського пройдисвіта”, „По-між ворогами”. „Не повинна минути і тих урядників, котрими набиті непотрібні нікому канцелярії на Україні, і професорів всякої масті” — знов-же це знайдемо в творах Левицького („Хмари”, „Голодному і опеньки м'ясо” й епізодично мало не по всіх творах). Одно слово, на кожен пункт своєї теоретичної програми Левицький відповідає і практично — художніми образами з життя, живими

постатями, типами.

Треба додати ще, що тая програма у Левицького являється не тільки в загальних рисах, допіру тут наведених. Він і конкретизує її, подає деталі — і тоді ще ясніше й виразніше виступав зв'язок її з творчістю письменника. „Для українського панства, — пише напр. Левицький, — треба підставити таке літературне дзеркало, в котрому-б воно побачило свій чималий ніс, свої поїдені раком губи, щоб воно почало ліки своїх ран, побачило, окрім того, ступінь свого розвиття, свою вдачу, свою недостачу, своє фальшиве прямування в національних, політичних та соціальних відносинах”. Читаючи опісля „Миколу Джерю” і „Бурлачку”, „Хмари” і „Причепу”, „Над Чоршш морем” і „Живцем похованих” — ясно бачимо, що автор опитується — чи всюди йому щастить, то інша річ — підставити саме отаке-от дзеркало українському денационалізованому й паразитарному панству. „Для нашого народа треба намалювати його сем'ю, розділену й розбиту, з дуже широким принципом особистої волі” — це-ж просто тема „Кайдашевої сем'ї”, „Двох московок”, „Бабів”. „Українофили не одкідали естетики, не сміялись над чуттям, не одкідали штучності й поезії вже по своїй натурі з роду естетичній” і т. Й. — це-ж перший ескіз чи оправдання — як хочете — таких персонажів Левицького, як Радюк і Комашко. „Космополітізм одбив їх (молодь українську) од літературної української праці хоч-би й для народа і дав багатьом випадок прикрити космополітізмом своє лінівство, свою апатію до всякої національно-народної праці” — хто в цих словах не пізнає герой повісті „Над Чорним морем”, отих Фесенків, Селабросів, то що?... Знов-же автор-художник виконує на всіх пунктах програму, що накреслив був автор-публіцист. „Українська література, — писав цей, — виявила в собі національний український дух та характер, широку гарячу фантазію, глибоке ніжне серце: тиху задуму, сміх з слізами, гумор”¹. Усе це, а надто останні слова, взяв до серця художник і силкувався втілити в своїх власних творах. Наслідком цього силкування й була літературна діяльність Левицького. В основі своїй вона мала полеміку художніми засобами з російським, трохи моке з польським письменствами, бо вони претендували, щоб захопити в межі свого діяння і впливу українську людність, але на думку Левицького задовольнити її не могли. Поставте тільки поруч себе народні оповідання нашого автора і такі-ж самі твори російських письменників, „Хмари” і романи Тургенєва, міщанські комедії Левицького і твори Островського, „Причепу” та ідилії на українські теми, скажемо, Крашевського — і ви побачите, що Левицький не просто подає свої художні спостереження, а кожним твором ніби стверджує право українського письменства навпроти сусіднього, провадить „літературні позви”, показує, як треба і як не треба для українського народу писати. А загальний принцип, що присвічував йому в тій діяльності на його довгому життєвому шляху він висловив, може трохи по-старомодньому реторично, на закінченні своєї статті-програми. „Україну жде погана перспектива в Росії, перспектива темна як ніч, і тільки нові українські інтелігентні національні сили світять в тому темному будущому

---

1. Всі попередні цитати беру з „Правди” 1878 р., т. II, стор. 15 — 20.

часі. як зірница ранком. Сходь же, зоре, і поведи за собою пишне літне гаряче сонце, щоб воно освітило всю Україну, прогнало сумну пекельну ніч і повело за собою ясний день науки й просвіти і волі, волі, волі... Наше будуще в чужих руках, але... і в наших!”¹.

І знов читачеві дишалося-б тільки — амінь проказати, коли-б не проказав цього був сам письменник тими-ж десятками своїх творів До розгляду їх ми тепер і обернемось, затяմивши той шлях розвитку, ті літературні впливи й враження і той багаж теоретичний, що з ними Левицький рушив був у свою путь письменницьку.

IV.

„Раз якось був тихий літній вечір. Сонце стояло вже на вечірньому прузі. Череда звернула з толоки на шлях, простяглася до села і підняла за собою курячу. По дорозі йшов молодий москаль додому по білету. За плечима його ранець та торбина з сухарями, через плече висіла сіра московська шинеля, скручена в обід. Мабуть здалека йшов москаль, бо підбився і на-силу, насилу волік свої притомлені ноги”².

Так починається перше з надрукованих (1868) Левицького оповіданнів, „Дві московки”. А ось узятий навмання уривок із одного з останніх, надрукованого вперше 1912-го року:

„Вже давно сонце звернуло з півдня. А вловчі не верталися. Вже й обід був готовий. Матушка ждала гостей, застелила стіл, накраяла хліба й паляниці, а гостей не було. Вже сонце стало на вечірньому прузі. Усім схотілось їсти. Отець Зиновій випив чарку горілки й почастував гостю, щоб заморить червяка, як кажуть на селі; але червяк не заморився і надокучав страшенно. Матушка аж зблідла од втоми та голоду. А гости наче зумисне гаялись та не дуже то хапались додому” („На гастролях в Микитянах”³).

Мало не цілого півстоліття одділяє ці два твори, з яких наведено уривки, а які вони схожі між собою — наче написані поруч і в один час. Способ писання, манера, стиль лишився у Левицького однаковісінський за всю його довгу діяльність на літературній ниві. Лишились однаковими й улюблени у його вирази, як оте „сонце на вечірньому прузі”, що знайдете його буквально в кожному творі. Письменник наш не пішов уперед, не розвивався, не виробляв нових способів творчості, ніби захолонувши на першій стадії своєї літературної манери. Тим-то на його способах не треба довго й спинятися, щоб їх характеризувати.

Серед академицьких традицій класичного письменства вихованій, Левицький назавжди лишився з тим набутком, який придбав од своєї *almae matris*. Де-які покрови,

1. „Сьогочасне літературне прямування”. „Правда”, 1884 р., стор. 231. До речі тут буде, може, згадати, що під час першого процесу українських соціалістів у Австрії (1877 р) Левицький послав до редакції „Правди” статтю, де доводив, що українство „заше й було соціальний рухом” (Драгоманов, М. — Листи до Ів. Франка і інших. Львів, 1908, стор. 23). Стаття ота друком не з'явилася.

2. Левицький, Ів. — Дві московки. Київ, 1887, стор. 3.

3. Левицький, Ів. — Нові повісті й оповідання, т VIII, стор. 32.

скажу так, консерватизму й штучної умовности від академицької естетики, що в його часи дуже метафізику відгонила, окутали його щільно, бо на все життя. Адже саме на студентські роки Левицького припадає популярність у Київській академії відомого філософа Памфіла Юркевича, якого ім'я саме тоді прогреміло в знаменитій полеміці з Чернишевським¹. Полеміка ця не могла не спинити на собі увагу молодого студента, — тим більш, що Левицький знов Юркевича, цікавився ним і навіть, під прізвищем Дашковича, змалював його опісля в своїх „Хмарах”. Стара метафізична естетика безперечно полишила на йому свої сліди отію важкенькою старомодністю та де-якою умовностю і в поглядах, і в способах. Правда, засвоїв він і найновіші тоді зразки літературної творчості французького й російського та мабуть і польського реалізму в його народницьких переважно зразках. Ale ці найновіші зразки його вдача засвоювала теж метафізичне, як якийсь абсолют, раз на-віки даний, що змінам не підлягає й їх не потребує. На цьому пункті його вдача твердого реаліста й обсерватора життя дала бій метафізичним умовностям і — програла кінець-кінцем справу цілком. Умовність скувала в йому бистрого й спостережливого чи — як він любив говорити — кмітливого обсерватора і спинила лет його творчості на перших вражіннях буття, по-за які так і не пощастило йому вибратись.

Справді-бо — цікавий образ дають твори Левицького своєю, коли хочете, замкнутістю, локальністю картин. Околиці Росі, типи надросянського селянства, картини природи з надросянського-ж таки пейзажу — оце найкраще, що давав він у своїх творах і що йому давалось: це живе, рухається й мерехтить справжніми живими й не линючими фарбами. Інших таких само вдатних картин ви у його не знайдете і спроби малювати щось иише завжди у його одгонять копією, до того-ж вартости не першорядної. Це справжній співець Росі, що, можна сказати, тісно і на-віки з'єднав своє ім'я з надросянськими типами та ландшафтами. Жив він, видко, першими вражіннями, що заступали йому ширші обрії. Один куточок України заполонив йому всеніку істоту. Через те може й не міг органічно Левицький знятись до ширшого розуміння української справи, навіть у питаннях мови зостаючись на локальних позиціях. Оцей локалізм — то перша риса, що її треба пам'ятати, оцінюючи літературну спадщину Левицького. Коли перші вражіння буття почали бути вичерпані, почали-ж погубилися в нетрях пройденого життєвого шляху, то письменник почав жити лиш блідими одгуками, неясними копіями їх — і звідси все більша блідість і його творів у міру того, як вони одходять від свого первожерела: недокровність, анемія заступає повні життя колишні вражіння. I тим

1. На статтю Чернишевського „Антрапологический принцип в философии” Юркевич озвався в „Трудах Киевской Духовной Академии” (1860 р.) працею „Из науки о человеческом духе”, скерованою проти матеріалістичної філософії російського критика. Полеміку, що з приводу цього зав'язалася в російській журналістиці того часу („Русский Вѣстник”, „Отечественные Записки”). Чернишевський переглядає в „Полемических красотах” („Сочиненія”, т. VIII). Критики ідеалістичного напряму (В. Соловьев, Волинський, Іванов) і пізніше були тієї думки, що не Чернишевський, а Юркевич вийшов переможцем з полеміки. Докладніше про Юркевича див. у В. Соловьова: „О философских трудах П. Д. Юркевича” та „Три характеристики” („Сочиненія” т. I i IX).

більше це виявляється у Левицького, що на допомогу зазначеній допіру локальності, обмеженості вражіннів прийшла інша риса — абсолютний брак у його того, що Тургенев звав „видумкою”, брак широкого лету фантазії, що снує-висновує нові комбінації з раз засвоєних вражіннів, сполучає їх у типові образи й картини і вічно лишається свіжою та живою в своїй творчій роботі. Левицькому цього не дано. Тому то так часто й хапався він просто за анекdot, кладучи його в основу свого художнього будування. А як жвавістю темперамента, майстерністю діялогу Левильський ніколи не грішив, то анекdotи його не мають навіть позверхового блиску й губляться серед чисто словесного шумовиння.

Що до мети й змісту творів з Левицького був строгий реаліст. Він почуває твердий під ногами ґрунт тільки там, де спирається на фактах, які сам власними руками обмащав, на подіях, що на власні очі бачив. Одійти од них і перекомбінувати в горні власної фантазії він не може, як не може часто й уложить події й факти в художню перспективу, вирізнати з-поміж них важніше й полищити в затінку другорядне. Він нагадує тих художників, у яких усе стоїть однаково на передньому плані й які однаково дбайливо вимальовують і обличчя своєму героєві, і який-небудь листочок на дереві, що мало-б стояти далеко десь позаду. Тому-то часто бачимо у Левицького, поруч з яскравими, сильними живими картинами — бліде накопичування умовних епітетів, порівнаннів, які тільки претендують на образність: запасу вражіннів вистарчило лише на частину картини, а решту письменник вже просто „доробляє”, користуючись з готового запасу умовних фраз. Та ще, на лихо, і запас той не малий був: Левицький держав у своїй пам'яті силу народніх виразів і, як знаємо, мав навіть вироблений трафарет, як уживати їх у письменстві. Для його це була словесна покраса або, мовляв сам — „золота ряска”, якою естетичний канон Левицького наказував посыпти художні твори. Він і досипав — без ліку, настирливо й цілком механично. А звідси — велерічівість, розволіклість, яка робиться просто нестерпчуло в старечих творах Левицького, і повна конструктивна безпорадність. Левицький просто не знає іноді, що робити йому з своїми героями, як довести до краю почате оповідання, що загрожує або без кінця затягтися в поновлених і тому ослаблених деталях, або лишитися власне без кінця. Щоб показати, як це псуvalо Левицькому архітектоніку його творів, візьмемо для прикладу одну в найкращих його повістей — оту знамениту „Каядашеву сем'ю”.

Це власне історія однієї селянської сем'ї в живих, надзвичайно колоритних соковитих картинах. Вони переходятя одна по одній у нас перед очима, міняються, як у калейдоскопі, вигравають-виблискують живими фарбами. Починаєте повість читати з величезним інтересом. Але де далі — заінтересування спадає, слабне; картини починають вертатися, варіації вже показаного все частіше навиваються на очі. Треба кінчати. Це розуміє читач, розуміє й автор. І він кінчає. Але — як? Кінця власне немає — автор просто одрубув, ще й дуже немудрим способом. Бо хіба-ж це не механічне рубання — отакий кінець повісті (справа йде, нагадаю, про нескінченні сварки між двома сем'ями за намежну грушу):

„Діло з грушою не скінчилось і досі. А груша все розростається і вшир і вгору та родить дуже рясно, наче зумисне дражниться з Кайдашенками та з їх жінками, а

здорові, як горнята, груші й досі дратують малих Лавринович та Кардлових дітей”¹.

Так кінчалась повість у першій редакції. Видимо, сам автор бачив, що це ніякий кінець, що повість просто врубано і врубано невдало. І він шукає виходу. В дальших виданнях маємо вже інше:

Діло з грушею скінчилось несподівано. Груша всохла і дві сем'ї помирились”².

Вийшло ще гірше, бо вже цілком не в'яжеться з попереднім, не виникає з його, а пришито білими нитками. Автор на попередніх сторінках дав був таку яскраву картину перманентної, коли хочете, сварки, образ невгашеного розбрату, що оце формальне закінчення аж ні трохи вас задовольнити не може. Ну, груша, хвалити бога, всохла, але хіба тут корінь у груші, а не в тих соціальних причинах, яких такий яскравий образ дає Левицький у своїй повісті? Та замісьць однієї всохлої груші нових десять виросте причин на сварку, на розбрат, на бійку й щоденну колотнечу, скоро не запобіжено тим соціальним обставинам, що на ту колотнечу підводять. Фальшиве закінчення тільки підкреслює конструктивну безпорадність автора, його невміння вив'язатися з даної ситуації, вирішити психологічну проблему, дати підсумок, синтез художньому матеріалові, зібраному й. обробленому часто з великою спостережливістю й талантом. І так власне всюди у Левицького. Перегляньте закінчення всіх його творів — і ви всюди побачите оце механічне обрубування, замісьць того останнього штриха, що одним зручним мазком робить підсумок і дає творові цінності художнього синтезу, узагальнення, що ціляє раз-ураз глибше і далі, ніж може й сам автор хотів. Це тому, що саме життя здебільшого такого узагальнення не дає, хоча-б який яскравий матеріал постачило воно художникові. Художник сам має з того матеріалу вибрати типові риси й скомбінувати їх так, щоб позбавити всякої випадковості та певної закономірності надати. Але наш художник органічно позбавлений такої здатності, отого чуття закономірності, психологізму. Він не літає на крилах фантазії, художньої видумки, йому треба обома ногами стояти на землі, бути близче до дійсності. І він розгублюється серед свого багатющого матеріалу, — однаково і побутового, і словесного — не знає, що з ним робити, механічно горне все на одну купу, а потім, безпорадно стойте над брілами своїх образів і картин, не маючи сили надати їм закінченості. І тому-то так часто у його виходить не картина широка й типова, а дрібненький собі анекdot („Жовті гусі”, „Шкодливе ягня”), не знати навіщо й розкazаний.

Ця-ж безпорадність одбивається примітивізмом у конструкції творів Левицького, в його художніх засобах. Йому не досить, що його образ говорить сам за себе, йому конче треба підкреслити ще, підписати і — тим власне ослабити мову художнього образу. На підкresлення-ж у його є один тільки спосіб — спосіб контрасту, паралельного діяння супротилежних вдач, сил, нахилів. Знов перегляньте всі твори Левицького і ви всюди знайдете у його цей паралелізм типів і ситуацій; персонажі Левицького так і виходять перед вас парами і кожен ніби промовляє — ось дивіться, люди добрі, який красень чи яка погань з моого сусіда, зо мною нерозлучно спарованого! Дві московки, дві невістки

1. Левицький, Ів. — Кайдашева сем'я. Повість. »Правда», 1879, кн. XII, стор. 754.

2. Левицький, Ів. — Кайдашева сем'я. Повість. Квів, 1887, стор. 211.

Кайдашеві, дві бабі — Параска з Палажкою, два приятеля („Приятелі”), дві бурлачки („Бурлачка”), паралельні історії Лемішковських і Серединських („Причепа”), Дащкович і Водзвиженський з жінками, Радюк і Кованько з їх симпатіями („Хмари”), Комашко і Фесенко, Саня і Надя („Над Чорним морем”) і так далі без кінця — всі вони проходять повз васарами, побравшись за руки, і ясність однієї половини завжди намагається дужче підкреслити темноту другої. Спосіб — звичайно як спосіб, цілком законний у художній творчості, хоча й один може з найпримітивніших. Але у Левицького він набірає знов-же ваги якогось абсолюту, метафізичної умовності, по-за яку не виходить автор, і це накладає на всю його творчість печатку монотонності, одноманітності.

Те-ж саме і в манері Левицького, навіть у його стилі, в мові. Виходячи з справедливого цілком вимагання — користуватися з народніх образів (пригадаймо: „українські писалники повинні обсипати свої твори цими перлами народньої поезії, як золотою ряскою” (!) — він і це справедливе вимагання зумів закувати в кайдани непорушної умовности, шаблону, а тому й монотонності. Як і народня поезія, Левицький не знає іншого художнього звороту, як порівнання. „Василь сидів кінець стола на лаві. Як смола чорніли його кучері на білій сорочці з вишиваним червоним коміром, а запалене молоде лице, обмите свіжою водою, засвітилось при свіtlі, як свіжий мак ва городі. Чималі губи аж блищали з дороги, неначе намазані кров'ю. Поки засягає шапка, білів не дуже високий лоб, а на йому чорніли дві брові, неначе дві п'явки впилися в біле тіло. Карі очі блищали, як свічки. Хороший, свіжий та молодий був Василь Хоменко!”¹. Звичайно, хороший ... такий хороший, що аж поривав трохи його розкушлати, розпатлати, розхристати, зменшити йому краси — тоді-б напевне йому життя прибавилось.... Бо як часто оті „буketи поезії” та „оберемки квіток”, що ними наказує Левицький обсипати та й обсипав таки сам свої твори — обертаються в сухе бадилля з паперових квітів, а „золота ряска” фольговою позліткою одліскую. Манерність, робленість, штучність і монотонність та велерічівість і тут даються в знаки, як наслідок бажання канонізувати способи й зробити з них закони на всі віки і простори непорушні. Всіх своїх героїв, а надто геройнь Левицький обмальовує однаковими, умовними фарбами і тому часто вони у його, за всіма рисами живих істот, набирають одноманітної, умоввої академицької, сказав-би, зверхності. Немов бачиш перед собою великі полотна Костя Трутовського, отих чистеньких, прибраних, причісаніх і заквітчаних дівчат з трохи ковфектним виразом, що більше скидаються на умовних пейзан, ніж на реальних, взятих од землі персонажів. Не вважаючи отже ва ввесь теоретичний і практичний реалізм Левицького, все таки сидів у йому й часто озивався голосно сущий романтик, який трошив приписані теорією умовні рамці і з любістю та замилуванням заглиблювався в ті невирозвано-мрійні глибини, яким нема місця в реальному житті, але які часто скрашують його сухі лінії. Обробкою, деталями він часто сам руйнував свої тверезі заміри і давав постаті може й „не од міра сього”, але по своєму гарні й принадні. Яка-небудь Марина („Дві московки”), в реальних

1. Нечуй, Ів. — Дві московки. „Правда”, 1868 р. стор. 86.

тонах накреслена, все-ж показує, скільки мрійности жило десь на дні у нашого тверезого реаліста і як він часом не тільки умовно, а й зовсім широко і простосердо, нехай і наївно, користувався з тієї „золотої ряски”, що нею рекомендує нашим письменникам свої твори обсипати.

Досі мені довелося спинятися переважно на негативних сторонах Левицького творчості. Мені зовсім не хотілося-б, щоб читач зрозумів це так, ніби по-за ними у Левицького й немає нічого. Навпаки — лишається ще багато, дуже багато, і до того-ж головне з його літературної спадщини — те, що вніс він до нашої літератури по-за своїми замірами та завданнями, незалежно від зовнішніх способів, техніки й манери свого письма. І лише розглянувши як раз цю сторону в творчості вашого письменника, зможемо звести між собою плюси й мінуси, підрахувати позитивну остатчу, а значить і належну скласти йому ціну та визначити те місце, що по заслузі належить Левицькому в історії українського письменства. Напрям і зміст його творів дадуть основу для потрібних поправок і дальших висновків.

ІІІ. Літописець своєї епохи.

I.

Напрям і зміст літературної творчості Левицького складалися за умов, на яких я почасти вже спинився був на попередніх сторінках. Особливості тієї з багатьох поглядів визначної епохи, коли письменник уперше розплющив очі, щоб свідомо глянути кругом себе — наложили невиводну на твори Левицького печатку. Почавши своє свідоме життя за доби, коли стався критичний перелом у громадських стосунках старої кріпацької Росії, він разом з Панасом Мирним зробився в українському письменстві найкращим витолковником та виразником цього перелому, літописцем українського життя в пореформенному (по 1861 р.) періоді. Звичайно, коріння його світогляду заходить далеко глибше й виявляється насамперед одкіданням самих основ старого кріпацького ладу. В його творах не одне знайдемо місце з гострою на той лад критикою, подиктованою обуренням громадянина й виконаного майстерним пером художника.

„Хто з киян, — писав напр. Левицький на світанку своєї літературної діяльності, в повісті „Причепа”, — не пам'ятає часу перед Севастопольською війною? То був тяжкий час для України, то було її лихоліття. Простий народ стогнав у тяжкій неволі під панами, мусів мовчати і терпіти гірше, як до Хмельницького. А за кожний стон його московським звичаєм катовано. Україна забула історичні перекази і не могла науковою дійти до страчених думок. На обох боках Дніпра опинились у чужих порядках, в чужій шкурі, набиралися чужої мови, забували свою. Згинула наука, впала просвіта, зоставвшись тільки в схоластичних латинських духовних школах. Університетська наука була тільки азбука європейської просвіти, обрізаної по казенній мірі. Та наука хотіла повиучувати собі людей на москалів, до війська, до уряду. З українських університетів і других шкіл повиходили ті хаптурники, хабарники-урядники, неправедні судді, що правого робили винним, а виноватого правим; ті консерватори-вчителі і професори, що вертіли історією по московському наказу; ті офіцери москалі, що забивали свій-же народ на закуціях. А народ робив панщину, а поміщики — ляхи й москалі — дерли останню шкуру з України, тим часом як наші щироукраїнці за свою молоду українську ідею сиділи вже в неволі на далекій московській півночі. То був тяжкий час, бодай він не вертався!”¹.

„Бодай не вертався!” — то був загальний поклик людей, що дивилися вперед, у майбутнє. Але й не вертаючись у деталях, в основному старий лад устоявся і здужав накласти свою важку руку і на те, що йшло за ним. Розклад та гнилізна дореформенного ладу, схарактеризовані в цих різких штрихах Левицького, на жаль, не перейшли ділком, не згинули і під час так званої епохи великих реформ, — навпаки, і її отруїли своїми задушливими випарами. Самі реформи, що йшли зверху, од переляканого самодержця, спинились на півдорозі, лишились недоведеними до логічного кінця, недоробленими. Самодержавіє, підтримане поміщицькою, хоча трохи й ображеною скасуванням кріпацтва класою та новонародженою буржуазією доморослого російського вигляду, „поставило

1. Нечуй, Ів. — Повісті, т. I. Львів, 1872, стор 258–259. Це місце в київському виданні („Повісті й оповідання”, т. III, 1901) цензура викинула.

крапку до реформ” і взялося до старих, добре випробуваних методів урядування. Оргії великороджавного націоналізму, що розбурхались слідом за польським повстанням, надали реакції патріотичного кольору — і держава преблагополучно скотилася в ту саму ковбаню, з якої почала була по Севастопольському погромі ніби вигрібатися. Сліди до-реформенної гнилини проступають через те і в далішому, і тим виразніше проступають, що далі дана сфера громадських стосунків була спинена на шляху до оновлення. Реакція політична, економічна й національна побрались дружненько за руки і вкупі почали знаменитий поворот до старого, відтворили копію минулого. „Тим часом настали, — писав згодом Левицький у повісті „Бурлачка”, — не легкі часи. Народ ішов на роботу до панів з великою неохотою, бо плата за роботу була мала і тільки нужда гнала його на панську роботу. Пани почали наймати на рік строкових за малу ціну в зимній час, користуючись народним голодом та холодом та всякою нуждою: стали ва Україні звісні „порції”, маленька нова панщина”¹. Звязок поміж справжньою колишньою панщиною та „маленькою новою панщиною” найглибше поставлено й розгорнуто у Левицького в повісті „Микола Джеря”.

Розпочинається вона за справжньої панщини. Перед нами кріпацькі стосунки, що визначаються цілковитим занедбанням та приниженнем людської особи, безощадною експлуатацією людського інвентаря та безмежним нехтуванням і його особистого життя й матеріальних та духовних інтересів. Це була, мовляв-би Герцен — „хрещена власність”, з якої, навіть уводячи в хрест, знущаються можні люди: піп був сердитий на Нимидориного батька і тому „надавав його дітям такого імення, що всі люди на селі ніяк не могли убрати його в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того імення додому і губила його на поповому порозі”², — цікава побутова рисочка з того хорошого часу.... I от молодому парубкові, Миколі Джері, вподобалася саме ота дівчина в чудним найменням, а як обое вони належали до „хрещеної власності”, та ще й ріжних панів, то на шляху до парування одразу став був високий мур. Нимидорин пан згоджувався на шлюб тільки тоді, як замісць власності, що одходила од його, дістане таку саму іншу, себ-то коли хто в дівчат Джеревого пана піде заміж за парубка пава Нимидориного. Що пережила нещасна пара — легко собі уявити, — та от щасливим випадком така міньба „хрещеною власністю” одбулася й молоді стали на рушник, на-віки, здавалося-б, свою долю влучили. Весілля скінчилося, молоді вступають у нове життя. Ось як цеє нове життя починається.

— Ввечері по-під дворами їздив осавула на коні й загадував усім на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що весілля скінчилося. Всі почали розходитися додому. Джерина хата спорожнилася.

Ввечері в Джериній хаті близькав каганець. Джериха і Нимидора кинулись прибирати в хаті й перемивати посуду. Весільний чад вийшов у всіх

1. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. I, стор. 184; порівн там-же, стор. 134–185.

2. Там-же, стор. 13.

з голови. Джеря й Джериха ва волі передумували, скільки вони витратили грошей ва весілля. Треба було заплатити жидові, заплатити подушне, нашаткувати другу діжку капусти. Грошей не було ні копійки.

— А що, стара, будемо робити? Чим будемо оплачуватися? — промовив батько.

— Змолотимо та продамо половину хліба. Хвалити бога, хліб уродив.

— А як не стане хліба, що будемо їсти? — сказав батько.

— То заробимо. Хіба-ж не маємо рук, чи що? — обізвався син.

— А коли-ж ми його заробимо? Хіба за тію панчиною похопишся заробити? — сказав батько.

— Бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла! — промовив син!¹.

Такий був за кріпацьких порядків прокид „хрещеної власності” од „весільного чаду” на порозі до особистого щастя. Страшним контрастом бренить, вплітаючись у весільний ритуал, оце привітання на початку нового життя — з уст осавули, нагадуючи, що завтра чекає молодих робота з-під батога на панськім току. Жахом, страхіттям чорної безвиглядності віє од цього кінцевого поклику: „бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла!”... Не забрав....

Микола молотив поруч з батьком.

— А Що, музико, вигравай ціпом після свого весілля! — жартували чоловіки над Миколою.

Микола глянув на незліченні скирти, задумався і спитав у батька:

— Нащо одному чоловікові так багато хліба? Господи! Чи вже-ж він поїсть оце поле?².

Наївне питання.. Але його споконвіку завдавали і завдають у тисячах підхожих випадків — і не мали та й не мають одповіди. Проте думка про соціальну неправду, що зародилася за таких дошкульних обставин наочної, сказати б, науки — вже не кидається Миколи, не замовкає в йому й доводить його до активного протесту а в результаті цього одбулася лиш безощадна екзекуція, що нової долила оливи на вогонь протесту. Коліщатко тут чепляється за коліщатко. Життя робиться усе тяжчим, тягар його все більш дається в знаки і нарешті навіть навдивовижу міцний терпець мужицький уривається. Вихід один — тікати з рідного села світ за очі, на поталу кинувши близьких людей і на прощання помстившись над паном єдиним, що мали втікачі, способом — підпалом. Останнім для їх притулком був широкий степ, колишнє „Дике поле”. „Туди їх тягло чуття волі; туди, далеко на степи, їх тягla якась невідома сила, на ті шляхи, на ті степи, де колись ховалась воля українського народа, не вважаючи на близьку пащеку страшного степового звіра — татар. Та й степовий звір, не був такий страшний, як свій хатній звір”, — кидає гірку

1. Там-же, стор. 25.

2. Там-же, стор 27.

думку автор¹.

Ми не підемо слідом за бурлаками в їх тяжкому блуканні по заводах, фабриках, по степах та рибальських ватагах, одсилаючи читача до самої повісті, що сильно й правдиво, широкими штрихами накреслює цю хресну, усіяну жертвами, путь вигнанців. Нагадаємо тільки, що коли панцина згинула й Микола — вже на старість, підгоптаний і виснажений волоцюжним життям — вернувся до рідного села, то знайшов тут ту-ж самісіньку експлуатацію, ту-ж таки неправду, в інших тільки трохи формах, бо „хрещена власність” повернулася у „ременем обв'язаних”, як переробили наші селяни термія „временно обязанные” Та-ж самісінька система видушування поту надсильною роботою під'яремною, усяким здирством та утисками, та ж таки неправда стріла Джерю й на порозі „вольного” життя, як колись на порозі особистого щастя. „От тобі й воля! — говорив Джеря. — От тобі й вернувся до господи. І на що було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричі проклят од бога й од людей!”² — таке резюме знайдемо життєвого досвіду в старого протестанта. Не знайшов собі упокою старий бурляка, хоч автор і пробує ніби пом'якшити безпросвітне враження, закінчивши повість ідилічним образком тихого пожиття не пасіці.

Оця повість що відбувається серед умов кріпацького господарства, служить немов-би за вступ до цілої низки творів, що торкаються вже пізнішого життя. Вони яскраво показують пореформенний побут нашого села, що так само, як і за кріпацтва, борсається в тісних лещатах сутужних економічних і соціальних обставин, задержавши до того-ж і всю первісну темноту й примітивізм громадських стосунків. До тяжкого висновку доводять картини, що розгортає Левицький, насамперед самого автора. „Глянеш на життя людське, — прохопився він, показавши красу природи в своєму улюбленому куточку над Россю, — і де та веселість дінеться! Весело й хороше там на світі божому, та погано жити там людям”³. Оце „погано” розлито по всіх творах Левицького, невідступно йде за ним слідком і виявлено в таких з погляду простих і звичайних, але тим потужніших картинах і сценах, що глибоко викривають самі підвалини робітництва в широкому розумінні життя на Україні. Безпорадний часто в справах архітектоніки своїх творів, в окремих місцях, у деталях Левицький розгортає таку силу спостережливості й художнього перевтілення, що це ставить його в рівень в світовими майстрами слова.

1. Там-же, стор. 55.

2. Там-же, стор. 134.

3. Там-же, стор. 477; порівн. ще стор. 260: „Світе мій ясний, світе прекрасний! як на тобі тяжко жити, а ще тяжче, не нажившись, умірати”.

II.

Через згадані вже соціальні умови, через темноту нашого села та примітивізм стосунків, в йому — простір на експлуататорську роботу стелеться просто таки безмежний. Вже в повісті „Микола Джеря” показано гнітючі картини цієї експлуатації на основі ніби вільного порозуміння з хазяїнами отих бурлак, що тікали од страхіття панщини, а опинилися серед ще гіршого страхіття фабрицької промисловості, — і до цієї теми вертається він не раз, що-разу додаючи до характеристики поновленої „маленької панщини” все свіжих подобиць. Перед читачем проходить ціла низка по-життювому правдиво й по-художньому сильно окреслених постатів і сцен, що в цілому розгортають безпросвітну картину життя нашого народу. З цього погляду Девицький програму свою в статті „Непотрібність великоруської літератури” хоч почести — безперечно виконав, захопивши в художньому освітленні українське життя, зібравши його мову у фокусі та одбивши й перетворивши в широко накиданих картинах.

Ось перед нами епічна постать рибалки Панаса („Рибалка Панас Крутъ”), натури, як і Джеря, талановитої, що всякого діла перепробував був на віку й нігде не знайшов щастя-долі. Ставши нарешті рибалкою — не тільки з матеріальних міркуваннів, а і з художнього мабуть потягу, — він двадцять і три роки ловить рибу на Росі: „годує і зодягає мене Рось, спасибі їй, як та рідна маті”, каже він¹, — але справжній спокій знайшов тільки в річці на дні, де „оддячила своєму ворогові риба”. Ось жахливі картини фабрицько-промислового життя в повісті „Бурлачка” що воскресили увесь жах кріпацького ладу в нових обставинах. Ось тяжка доля „Двох московок”, що стали неповинними жертвами, не знати — від кого, на віттар мілітаризму. Ось невмірущі баби („Баба Параска та баба Палажка”), живе втілення, квінтесенція всієї тієї темноти чорної, безпросвітної, що густим покривалом огорнула українське село. Ось історія однієї родини („Кайдашева сем'я”), — розбилась вона на непримиренно-ворожі тaborи через ті ж таки неможливі умови існування, що примушують заздрісно позирати на кожен кусень хліба в руках у свого-ж таки брата. Ось ціла вже низка загублених, морально розбитих і розчавлених істот („Пропащі”), що найкращії свого серця порухи принесли в жертву матеріальній пізвабезпеченості, а проте не досягли її. Ось цілі маси вже позбавлених „на законній підставі” хліба і житла („Живцем поховані”), які дійсне не знають, де голову прихилити й чим собі півголодпе існування забезпечити.... І не один з персонажів Левицького надаремне сушить собі голову отим питанням: „нашо то бог так недобре розділив долю між людьми: одним дав панство й степи й лани, а другим дав важку працю, біdnість та трохи не торби”². Погляньте тільки на заголовки творів Левицького: „Пропащі”, „Живцем поховані”, „Поміж ворогами”, „Хмари”, „Бурлачка”, „Бідний думкою багатіє”, „Київські прохачі” і т. д, — вже вони промовисто-лиховісно свідчать,

1. Там-же, стор. 489.

2. Там-же, стор. 34 — 35; порівн. т. VII, стор. 79.

який темний за їми зміст криється. Питання, що поставив був у російському письменству Некрасов: „народ освобожден, но счастлив ли народ?” — це питання ставить і наш письменник і розвязує цілком негативно, а на підтвердження подає таку силу справжніх людських документів, що мимоволі зринає ото лиховісне пророкування: „на место цепей крепостних люди придумают много иных”.... Ані трохи я, звичайно, не мав на думці, щоб використати усенький такий матеріал з творів Левицького, переглянути довгий мартиролог „пропащих” і „живцем похованых”, тих, що загинули і загибають під нагнітом соціальної неправди. А втім, ледве чи цей матеріал і потребує детального переказу, бо його легко одсвіжити з перводжорела. Я хотів тільки зазначити головний у творах нашого письменника зміст, що з надзвичайним реалізмом та справжнім розумінням показує перелом у народному житті й тяжкі того перелому наслідки. Маруся з казки „Запорожці” цілу сотню років проспала в образі калинового куща і, вернувшись у рідне село чарівним способом, знаходить ... ми зараз побачимо, що вона знаходить.

„... Дивиться вона, аж на степу пасеться велика череда: голендерські корови, здорові коні, кругорогі чумацькі воли, цілі табуни шпанських овець. Череда була сита, а пастухи й чабани були пообидрані, босі або в драних постолах. На світках були сами за себе лати; вони були худі, замлілі.

— Чий це скот ви пасете? Чи козацький, чи свій? — спитала Маруся.

— Панський! — обізвався обіданий як старець пастух і побіг за коровою, на котрій шерсть аж вилискувалась проти сонця, неначе на якому панові шкура.

Йдуть вони далі, аж пасеться друга черідка: коровки погані, кудлаті, бички миршаві, низенькі, свині дрібні.

— А це чия черідка? — спитала Маруся.

— Людська! — обізвався босий і обіданий хлопець¹.

І так з усім: що краще та більше — то панське, що гіршеньке, миршаве, вбоге — то „людське” ... і не відмежала бідолашна дівчина тієї „інтенсифікації господарства” й воліє знов обернутися в кущ калини, ніж тягти злиденне життя серед поновлених і не в одному погіршених обставин. Такий у самій речі й висновок і самого автора. „Сохнуть наші яри, — немов загальний писумок він підбиває, — висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною висисає останню силу нашої землі наш ворог, без сліду їдять панські сахарні нашу благодать, наші „зелені дібрости”, наші „темні луги”, що так любо виспівано їх у піснях”². І часто Левицький піддає своїм „пропащим” персонажам оті золоті, та недосяжні мрії про людське життя. „Як гляну я часом, — мріє в голос оди такий бідолаха, — як іде чий-небудь хазяйський плуг по полю в три пари кругорогих сивих волів, як хожу я за чужим плугом та одрізує скибу чорної, сирої ріллі, то в мене аж серце замірає! Коли б мені, думаю, таких три пари волів та добрий плуг, то не треба б тоді мені

1. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. I, стор. 158–159.

2. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. III, стор. 64.

ні царства, ні панства. Ходив би я за ними, як за своїм дітьми! Напував, годував би їх, сам не доїдав. Настила б весна, як тільки заспівав в полі жайворонок, спорядив би я свій плуг та попереду подивився б, як ідути мої крутогорі з двора на поле, махаючи головами.... А там би орав та орав свою чужу ниву, а ти б, серце, мені воли поганяла та обідати виносила”¹. Та ба — про таку „хазяйську ідилію” можна хіба з заплющеними очима снити. І замісць цього пів-дрімотного маріння, письменник покаже вам такі події з справжнього життя, що від них усякі мрії мов дим розлетяться й без сліду зникнуть, важким *memento mori* прикрившись. „Важка праця — кінчить він в епітафії одному з таких мрійників, — висала в його усю силу. Вся його сила пішла на чужу користь, у чужу кишеню, — на дорогі оксамитові сукні, на золоті сережки..., на дорогі найдки та напитки, на дорогі панські примхи”². І не одному з мрійників смерть — шастя, бо „життя було важче від сирої землі”³; бо „і спокійніше, й лучче безсталаним під землею лежати та землю держати, ніж було жити й горювати на землі”⁴; бо „все померло й сліду не зсталось. Марно перегоріло й перетліло ... життя і тепер зостався тільки попіл, доки його не поглине свята земля”⁵. Як-часто такі „надгробні слова” провожають у Левицького людей на той світ і як далеко стоїть цей висновок цілого життя од тих дуже невибагливих мрій, що ними „багатіють” і тішать себе бідолахи!

Та не тільки економічні злидні, матеріальна недоля тягарем важким лежать на народові. В звязку з тими злиднями і як неминучий од їх наслідок — стоїть духовна темнота, моральне каліцтво серед народньої маси, викликані такими стосунками, яких нігде не було, тільки на Україні. Серед злиднів розум спить. Темнота й каліцтво виявляються і в самобутніх формах — як розбрат, нерозуміння власних інтересів, невміння опанувати обставини або хоч до них принатуритись; і в захожих — як оте вимучене призирство до питомих, основних форм свого життя, що походить од славутного „обрусення” та звички з лакейсько-казарменною „цівлізацією”. Левицький часто за дієвих людей бере виключно талановитих, оригінальних, з самостійною думкою хлопців — і показує, що з них зробили гурт і обставини. Микола Джеря і Панас Крутъ, Антін Радивиловський і Лемішковський, і багато інших мали всі дані, щоб вибитись на корисних людей, на щось помітне серед своєї громади. Микола Джеря — письменний, хапається науки, малює, грає на скрипці, зробить усяку цяцьку — і його „робота була така гарна, така чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив справжній майстер”, хоча того ні в кого й не вчився. З Панаса Крутъ — на все митець, усе він уміє, за все береться, усе потрапить зробити: „чи поймеш віри — на що було тільки гляну, вже й умію, вже й сам вроблю, та ще й як зроблю!” А кінець-кінцем усенька ота талановитість тільки

1. Леницький, Ів. — Дві московки, стор. 29 — 30.

2. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. I, стор. 33.

3. Там же, стор. 117.

4. Левицький, Ів. — Дві московки, стор. 75.

5. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. I, стор. 129.

на шкоду повертається, бо дужче сприяє тому, що талановиті натури оті не миряться з життям, повстають проти його, а воно-ж — дужче: забиває, нівечить, поповнює кадри отих „пропащих” та „живцем похованіх”. „А скільки з їх, — гірко нарікає Левицький, подавши історію одного з таких „живцем похованіх”, — скільки з їх вийшло-б просвітних діячів для України, робітників культурного розвитку, певних сівачів його по усіх закутках на Україні, що користувались би місцевими добутками української культури, тоді як магнати та великі пани вміють дбати про свої достатки, про свої догоди та роскоші життя й знають тільки культуру ... роскоші та близку великопанського світового життя, та й годі!”¹ Зате справжніх покидьків того „світового життя” у нас і не оберешся. Постаті військового писаря („Дві московки”) та парубчака Бубки („Хмари”) що зпишна вже на Бубкова перехрестив себе, „не хоче робить чорної роботи та все шукає легкого хліба, пнеться в паничі, прилизується, маже голову лоєм з каганця та курить люльку”² — належать до найперших з цієї категорії образів у нашому письменстві. Дарма що ці й інші такі постаті комічне спровокають враження; дарма що і взагалі в творах Левицького багато юмористичного елементу — видко, що автор не само комічну добачає в них сторону, видко, що він замислюється глибоко над тими загальними причинами, що цих перевертнів плодять, що множать гург отих „ні пав ві ворон”, які від одного берега одстали, до другого не пристали й тільки збільшують собою лави чужих експлуататорів, які вигідно розсілися на шиї в народа. У Левицького, сказати до речі, експлуататорами взагалі бувають здебільшого чужі національно люди, як це й справді таки було перших по реформі часів. Народження власних глитайв та жмикрутів, усіх отих Калиток, Пузирів та інших такого-ж хижакького типу створіннів, так яскраво змальованіх у комедіях Карпенка-Карого, не одбилося у Левицького. Він і тут лишився сам собою, не поступивши наперед по-за перші вражання свого свідомого життя і вже новим письменникам, що почали почасти під впливом Левицького писати, довелося закидати поліщене в його творах порожнє місце.

III.

Найбільшу віддаючи увагу в своїй художній творчості селянству й робітництву, що безпосередньо з селянства виходить і ще не порвало з ним усіх зв'язків, а частенько навіть і вертається до землі, Левицький по-за сферою своїх інтересів не лишив інших верств української, топографічно беручи це слово, людності. Програму, яку він накидав був у переказаній попереду статті, він і що до цього пункту виконав, скільки письменницької снаги було, одбивши життя всіх станів української людності. Одних він торкався лише епізодично, по дорозі, скільки вони притикалися до головного ядра української людності, до селянства, і часто збував кількома більш-менш виразними штрихами. Інших, навпаки, ставив у центрі своїх художніх екскурсій, віддавав мало не стільки-ж уваги, скільки й

1. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. IX, стор. 162.

2. Левицький, Ів, — *Повісті й оповідання*, т. V, отор. 168,

народнім типам. Залежало це і від кругу його спостереженнів, і від тієї ваги, яку він надавав даному станові в загальному житті нашого краю. Цілком натурально, наприклад, що жидівські персонажі у Левицького, або польська шляхта, або зайшлі великороси виводяться на сцену у його тільки вряди-годи, коли вони переходят, скажу так, дорогу головним його героям. Але й тут стрінено у Левицького просто близкучі сторінки, які доводять, що він добре знав життя цих наших сусідів і вмів вибрати в його типові риси, які добре характеризують їхню роль в загальному житті краю. Сторінки присвячені містечковому життю й побуту жидівської бідноти („Рибалка Панас Крутъ”, „Бурлачка”, „Микола Джеря” та ін.) або характеристика місцевої шляхти в „Бурлачці”, „Причепі” та ін. належать взагалі до кращих у літературному надбанні нашого письменника.

Зазначаючи темні сторони в їхніх стосунках до українського народу, особливо економічне експлуататорство („Приятелі”, „Бурлачка”), що корінням своїм увіходило глибоко в загальний соціальний ґрунт, Левицький не заплющував очей і на просто людські болі цих зайд на чужій землі, якими те-ж таки невблаганне життя мов трісками кидає й нівечить їхню долю. Часом одна тільки рисочка, — напр., оцей опис залізничної станції: „Серед зеленого дерева та газонів, серед маси пишних квіток текла ніби течія з голих полуздрабків, сухих конячих ребер та живих мумій” („Живцем поховані”)¹ — і перед вами цілком стане отою образ злиднів невилазних, яким так само платять данину ці чужі люди.

Але — знов кажу — це буває у Левицького тільки епізодично. Головна його увага — і знов-же це натурально — з'осередкована таки на членах українського народу.

Дуже був цікавий Левицький до „середньої культурної верстви”, тієї переступної од народу до інтелігенції, яку презентувало по містах міщенство, по селах недобитки української шляхти. Він надавав їй, як ми вже бачили, великої ваги в процесі утворення культурних цінностей, але він-же мусів констатувати й повний її занепад, надто на селі, під впливом обставин нового життя. Почавши з історії Лемішки, що од фальшивої науки й пихи панської перевернувся на Лемішковського й цілком загинув морально („Причепа”), Левицький згодом подає повний образ занепаду цієї верстви в особі Свіклицького („Живцем поховані”). „В мене прокинулись, — пише він, — сумні почування, сумні думки од втрати нашої середньої культурної верстви да Правобічній Україні та на Білій Русі, тієї осередини суспільства, тієї верстви, котра найбільше постачає розвитих наукою людей, бо вона утворювала-б саму культуру, служила-б для неї й розносила просвітність по темних закутках. Я почував, що ті усі наші ходакові та сірачкові шляхтичі, що колись були й не ходакові, а сиділи на своїх клаптичках землі, як і той давній дідич Свіклицький — що усі вони теперечки живцем поховані люди на Україні, поховані великими панами”². І яскраво Левицький розповідає і про самий процес того дивовижного похорону, що так нагадує відомий процес вивласнювання англійських та ірландських фермерів англійськими лордами. „Вас поховав, — ніби відповідав Левицький на скарги нещасного

1. Левицький Ів. — *Повісті й оповіданя*, т. IX, стор. 144.

2. Там-же, стор 162.

Свіклицького, — старий гетьман Ксаверій живцем, без спобоління, без жалю, а натомісъ позаводив псярні та розпложував вовки та лисиці.... Культура вловчих собак, дорогих коней, культура пишних парків та краківських хомутів ... та панщини — це була одна й єдина культура, яку несли на Україну давні польські магнати”¹, — наперекір Кулішеві зазначав Левицький. Але тільки зазначає: сучасному письменникові вже нема чого робити з живими мерцями. З усіх міщанських та шляхетських персонажів у Левицького — характерно! — один тільки Михалчевський („Бурлачка”) задержує в собі образ людський і то ціною занехаяння якраз тієї культурної місії, якої його верстві надавав письменник. Як простий робітник на фабриці, Михалчевський індивідуально врятувався, але соціально за тих часів, про які оповідає Левицький, він ще не являв із себе ніякої сили й тому марно пропадає в громадському будівництві. Виходу для тієї середньої верстви, на думку Левицького, нема: або опинитись серед „живцем похованіх” або зректися своєї історичної, як культурних робітників, ролі. І констатувавши в жалем цю „велику історичну неправду”, доводиться письменникові перейти над нею до інших злоб дня і до заступників інших верств громадських на Україні, а саме до тих, що з них рекрутувалися у нас інтелігентні сфери. Інтелігенцію Левицький захопив широко, давши в своїх творах аналіз тих умов серед яких їй доводилось нарости, жити і діяти.

Розглядаючи писання нашого письменника з цього боку, доводиться знов-же констатувати глибоко-песимістичний погляд його на інтелігенцію в цілому. Причина цього — архінормальні умови, що витворилися були в тій сфері, яка найближче торкається інтелігенції, яка творить її — в сфері виховання, цілком збудованого на одриванні вихованців од рідного ґрунту та на підбиванні їх під чужі впливи чужих, часто ворожих культур. Ми вже бачили, як Левицький дивиться на вплив культури польської — але вона для нашого народу була почести вже в минулому, по-часті-ж діяла в сфері особистого життя, ламаючи хисткі вдачі Серед та Лемішок. Інше доводиться сказати про впливи з другого боку, впливи русифікаційного апарату. Вони тим дошкульніші, що найбільшого напруження досягли були як-раз за часів Левицького, поняли всі сфери побуту та й найбільш одворотним способом виявлялися якраз на тій ділянці, що Левицькому, як культурникові, була найдорожча — в школі, в освіті, в тих найістотніших формах, в яких кується духовий розвиток народу. Яка це школа і чого вона варта, Левицький показує і на фактах, і на висновках.

Ось факти:

Ледве дитина спробувала науки, — так показує нам письменник шкільні роки Якимка Лемішки в повісті „Причепа”, — і вже вона не любила науки, ненавиділа шкоду. Вчіння граматки, часловця, псалтиря, вчіння тих складів, тих тма, мна, здо, тло, тих псалмів, писаних незрозумілою мовою — кому те вчіння не далося взнаки, не одбило змалку в дитини охоти до науки! Бідний Якимів розумок надаремно силкувався знайти хоч будлі які зрозумілі мислі

1. Там-же, стор. 169-170.

та образи в тих мертвих словах, і не міг постерегти нічогісінько. Чудні слова тільки розбуджували в його дитячій голові часом якісь незвичайно чудні покручі мислі.... Сліпає було Якимко по часловці: „Вскую шаташася языци, а йому здавалось, що по всій хаті долі шатаються та вештаються волячі та овечі поодрізуwanі язики, ніби ті курчата коло проса стрібають. „Сіи на колесницахъ, а сіи на коняхъ,” — читає він дапі, а його напружена фантазія, шукаючи образів у словах, показує йому якихсь людей то верхом на конях, то верхом на одному колесі сіючих жито та гречку. Идумея здавалась йому якоюсь здоровеною макітрою, Амалик здавався мамалигою з кукурузи, Коноб — казаном, а Моав — собакою Бровком.

Тільки було й тішить хлопець свою уяву та думку чудними кучерявими малюнками в початку і на кінці кожної кафизми та першими здоровими червоно-розмальованими літерами.

Після такої твердої науки в школі у дяка, котрий надавав ще до того добрих стусанів Якимкові, його посадили за громадську граматику, тоб-то за московську, як звичайно вчать дітей у нас на Україні. І знов удруге силкувався Якимко посторегти тяму тієї чудної для українця мови, і знов він посторегав тільки п'яте через десяте! Московські слова, схожі трохи з нашими українськими, знов підіймали в його головці — на другий лад — покручі думок, якусь каліч образів. Московська „овца” здавалась йому таки вівцею, тільки якоюсь чудною — ніби з одрубаним хвостом, з одрубаною мордою і безухою; крыси (пациюки) здавались йому крисами коло горшка або миски, а не пацюками. І поки то дигина освоїлась та оговталась з мовою чужою! І скільки то воно перетерпить головної муки од фальшивої педагогії, накидаючої нам чужу мову! І як дитина покалічить мозок покрученими образами! А таку муку терплять діти нашого духовенства, селян, міщан, та й ще за свої злиденні гроші!¹

А ось і висновки:

„Московська школа на нашій Україні багато одрізнила лучших людей од свого народу, од свого плем'я, од сем'ї, од батька й матері. А знов народ дуже одрізнив сам себе од панів, од вчених українців і косим оком споглядає на їх. Між ними викопана велика безодня! І потрібно великої-великої праці не одного генія, щоб засипати ту провалину, почату ляхами, скінчену москалями, щоб зв'язати те, що порвала наша недбайливість та стидка українська байдужість та ледача недобачливість”².

Художник немов з рота вийняв думки знаменитому вченому, що згодом широким жестом узагальнення піdbив підсумок усьому питанню й поставив його на таке місце, звідки вже збити його не можна. „Взагалі денаціоналізація. — писатв 1879 р. Ол.

1. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. III. стор. 97 – 98.

2. Там-же, стор. 126.

Потебня, — зводиться до поганого виховання („на дурное воспитание”), до моральної хвороби: до неповного користування явними засобами сприяття, засвоєння, діяння; до ослаблення енергії думки; до мерзості запустіння на місці витиснутих, але нічим не заступлених форм свідомисті; до ослаблення звязку недорослих поколіннів з дорослими, заступленого тільки кволим звязком з чужими; до дезорганізації громади, аморальності, спідлення”¹. В живих образах Левицький сказав буквально те-ж саме на якийсь десяток років попереду вченого.

IV.

Отже „велику безодню” бачить письменник у стосунках між народом та інтелігентними верствами на Україні. Вперше позначилась вона не вчорашиного дня. Початок її показав Левицький у побутових нарисах „Старосвітські батюшки та матушки” з 20 — 40-х років XIX в., — вже там ясно визначились умови й процеси, що доводять кінець-кінцем до цілковитого розбрату народа з інтелігенцією, найперше, як і в тому разі — з духовенством. Старосвітське духовенство, виборне і залежне від своїх парафіян, мусіло жити одним життям із народом. Та ось мертвуща рука бюрократичної держави торкається цієї старосвітської ідилії — і вона в прах розлітається. Духовенство потроху перетворюється на бюрократію духовного стану з неозначеними й необмеженими часто функціями, од яких проте, запахло чимось для народу вельми підозренним. Духовенство почало з'являтись на села з чужої волі, особисто невідоме людям. Далі воно, як і слід чиновництву, дістало казенне жалування. Апетити збільшилися. Повстала думка — накинути плату ще й на парафіян, спершу не без внутрішньої опозиції.

— Але воно буде якось ніяково перед людьми: парафіяне обібрали нас на парафію, помагають роботою. Коли-б часом не обважнити та не розсердити людей, — несміливо обізвався отець Харитін, трохи подумавши.

— То вас, бачте, обібрали, а нас ніхто не обирає, — сказав благочинний, — нас настановили на парафії, то ми цього не боїмось. А ну, панотці, разом та гуртом!

Ті батюшки, — додає Левицький, — що вчились в академії й були понаставлювані на парафії митрополитом, встоювали за накидку плати за треби; старіші й простіші, обірані громадами, були проти накидки плати. Але раз те, що накидки хотів благочинний, а друге — що гроші люблять гроші, всім схотілось самоварів та ресорних екіпажів, схотілось і дочок повиучувати в пансіонах: всі ради накинути плату за треби, щоб і „старі дірки полатати”².

1. Потебня, А. А. Рецензія на Головацького, Я. — „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси.” „Отчетъ о 21-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова. СПБ, стор. 96.

2. Левицький, Ів. *Повісті й оповідання*, т. II. Київ, 1905, стор. 232.

Початок зроблено: люди були „загули, загомоніли, але мусіли платити”.... Ще гірше сталося, коли на духовенство накинуто було поліційну ролю і воно її слухняно почало справляти, користуючись до того ще й з одіозних народові поміщицько-поліційних привілеїв. Знамениті „інвентарі” 1847 р., що ніби регулювали панщинні повинності кріпаків перед панами, звелено було священникам читати й тлумачити народові по церквах; потім уряд сам злякався „превратних толкований”, схаменувся і той наказ скасував. Та сталося, з тієї урядової витівки щось зовсім вже несподіване, — даємо слово самому літописцеві тих часів.

Од часу інвентарів, од 1847 року, селяни повинні були обробляти поле й священикам, цебто попросту сказати, одбувати батюшкам панщину в жнива по одному дню. Пан прислав до батюшки людей на панщину. Чоловіки й молодиці од сорому не знали, де очі діти, й батюшці й матушці навіть спочатку було якось ніяково.

— Чи це, батюшко, нас послали до вас на роботу за спасіння душі, неначебто спасенників, чи таки на справдішню панщину? — питали люди в батюшки.

— Хто його зна! Я й сам добре не второпаю,— говорив отець Харитін.— Спасенники й без того помогали мені в роботі, як говіли, а це казав пан, що таки в тих «інвентарях» написано, щоб усі дорослі люди одбували, священикам по одному дню в жнива.

Люди мовчки пішли на поле робити, але од того часу, як почалася ця попівська панщина, селяни почали потроху одхилитись од священиків. Молодиці й чоловіки перестали ходити до батюшки в гості й послухати по добрій волі; й скільки не прохав отець Харитін молодиць напрясти матушці по півміточку, ні одна молодиця в селі й веретеном не крутнула для матушки. Онися Степанівна швидко оговталась з тією панчиною й командувала людьми, як панський осавула¹.

По цьому все було скінчено. „Велика безодня” одразу війнула і вже береги її ніколи не зійшлися. Довелося нашому письменникові тільки далі висліжувати той процес роз’єднання, якого початок так яскраво показано в „Старосвітських батюшках та матушках”; довелося констатувати й зафіксувати в образах його зглиблення та поширення. І в пізніших творах Левицького він виступав вже цілком закінченим. Боязкі ще вияви своєкористя у „старосвітського” духовенства обертаються у войовничий антагонізм до народу, в глибоку антипатію та ворожнечу в „новосвітського”. Тоді, в старовину, ще були в житті духовенства риси, що могли підкупати художника бодай своєрідною красовитістю, простотою й безпосередністю стосунків, цілістю вдачі. Тепер і того не стало. О. Артемій (повість „Поміж ворогами”), що політичної науки набирається з „Московських Вѣдомостей”, виступає вже справжнім і непримиреним, „принципіальним”

1. Там-же, стор. 244.

ворогом своєї „пастви”, своєкористливим до такої міри, що тільки свої особисті вигоди й інтереси і мав на оці, безповоротно одірваним од народу егоїстом і кар'єристом. Він породив безпосередньо тих політиканів, яких голосами російська „конституція” недавнього минулого „боролася проти народу, які зоповняли 3-тю і 4-ту державні думи й офарбовували їх суспіль на чорно. Процес народження та пишного розцвіту отого рясофорного чиновництва Левицький показав виразно і правдиво.

З усіх творів Левицького найяскравішу ілюстрацію до процесу розпадання в межах нації на ворожі між собою верстви дають дві повісті: „Причепа” („Нахаба”) та „Хмари”. Обидві показують, як одбувалася денационалізація української інтелігенції — перша в бік сполячення, друга — обрусіння. Розбрат в народом — так гадав Левицький — завжди в основі мав своєкористливу думку; наслідки од неї виявляються не тільки в національно-культурній сфері, але сягають глибше, до самих підстав соціального життя і знаменують собою зраду життєвих інтересів народної маси. Не диво, що Левицький з глибокою антипатією ставиться до тих денационалізованих покручів і не жалує їм сатиричних фарб. В обох названих повістях та й в інших майстерною рукою виписує він низку картин, що малюють нікчемство, своєкористливість, невміння й небажання вибитись по над рослинне життя, брак свідомості та ясно окреслених ідеалів. Це здебільшого інертна, пасивна, хитка маса, що хилиться куди вітер, віє, „к добру й злу позорно равнодушна”, яку одурити й повести за собою легко може всякий промітний пройдисвіт. „І мати і доня, — характеризує Левицький типову пару в пізнішій повісті „Неоднаковими стежками”, — були ніби два кущі пишних рож-центифолій, викоханих на добром грунті, котрі тільки те й знали, щоб їх поливали дощі, кропила роса, щоб їх хтось поливав та доглядав та милувавсь ними. Випещені змалку, як дуже мазані дітки, ці обидві красуні вийшли ліниві, ледачі, нездатні ні до чого. Краса була для їх обох і долею, і недолею”¹. Енергічніші з них бувають разом і шкідливіші з соціального погляду, бо енергія їхня цілком і без остаті повертається на ще більше пригнічування інертної маси. Може й денационалізуються вони, принаймні краші з їх, через ту-ж таки інертність свою та пасивність вдачі. А денационалізації підпадають не тільки пів інтелігентні Серединські та Лемішковські, а й високо освічені люди, як от професор Дашкович, що тверезо спочатку й свідомо дивився на свої обов'язки до рідного краю та народу, а згодом між трьох сосен заблудився — науки для науки, панславизму та метафізики. І на його рідне село, додає автор, „не впала й крапля з тієї праці вченої людини. Він на віщось розносив по чужих огородах, по чужих нивах розсівав те сім'я науки, котре він повинен посіяти на своїй убогій ниві, тільки що з'ораній й не політій”². Рідко коли трапляються таким людям хвилини просвітку, — таку напр. пережив і Дашкович під час одвідин рідного села, — і не сила їм вернути ці зав'ялі й видихані мумії до живого джерела народного життя і тільки виразніше виявляють *cilicida intervalla* внутрішнє їх безсилля. „Я й сам не счувся, —

1. Левицький, Ів. — *Нові повісті й оповідання*. VII, стор. 28.

2. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. V, стор 258.

безило зітхає Дашкович, — як тонув у тому морі і ... втопив свою Ольгу й усіх своїх дітей: одбив їх од свого народа, не передав навіть їм рідної мови, не передав їм симпатій до рідного краю, до народа. Я заблудився в дорозі й своїх дітей завів в якісь нетрі та пущі”¹. Коли Левицький малює цих „діячів” нашої минувшини, з-під його стриманого звичайно та спокійного пера бренять публіцистичні нотки. Обурене почуття громадянина не може стерпіти й проривається низкою одбігів, що вадять може художній цілості твору, але виказують духе виразно світогляд самого автора.

Правда, поруч оцих негативних типів з інтелігентної верстви пробував не раз Левицький дати й позитивні образи справжніх народніх діячів, що не тільки не порвали звязків з народом, а до його допасовують і сьої погляди, й практичну діяльність. Такий у Левицького Радюк у „Хмарах”, такий і Комашко в пізнішій повісті „Над Чорним морем”. В останній повісті Левицький робить натяк навіть на чисто революційну, нелегальну очевидно роботу: Надя Мурашкова йде „в народ”, — але це сама гола загадка, а не конкретний образ. Зате на діяльності таких персонажів більш культурницького типу, як Радюк, він спиняється докладно й пробує дати образ дійсно „нової людини” — уривок з „Хмар” про Радюка первісно так і названо було: „Новий чоловік” („Правда”, 1878), — нової, певна річ, як рівняти до загального рівня тодішньої інтелігенції. Радюк перш за все мрійник, романтик. „Обвіяній духом поезії пісень, неба, тепла, квіток, він неначе бачив душою свою Україну, свою дорогу Україну будущого часу. Вона вся вставала перед ним гарна, як рай, чудова, як дівчина першої пори своєї краси, вся засаджена садками, виноградом і лісами, вся облита ріками й каналами, з багатими городами й селами. Україна вставала перед ним з своїм гордим, поетичним і добрим народом, багатим і просвіченим, з вольним народом, без усякого ярма на шиї, з своєю мовою в літературі, з своєю науковою й поезією. І він неначе почув душою, як та поезія розвивається, мов рожа в садку, в роскішну, багату й вольну літературу. І перед його очима неначе розторгувалась театральна сцена, де він бачив усе те уявки. Як той чудовий сон, бачив він такою Україну”². Звичайно в цих мріях багато дійсно таки театральності. Радюк не міг не бачити, що „гордий, поетичний і добрий” народ поки що гине в темноті на тяжкій роботі, що забезпечує йому хіба злиденне, півголодне існування. У його прокидається думка і про тій шляхи, що ними тільки й можна дійти до майбутньої вимріяної України. „Е, тепер, діду, інший час настав на світі, — каже він до діда-баштанника, беручись допомагати йому в роботі. — Годі вже панам сидіти, згорнувши руки! Треба й панам до роботи братися, розділять працю з простим народом, а вам треба пнуться до книжок, до науки. Як поділимось ми працею й науковою, то аж тоді буде на світі добре всім”. „Може й буде! — саркастично відповідав на цю в основі цілком справедливу думку дід, — а ви все-таки

1. Там-же, стор. 380.

2. Там-же, стор. 160. Це, очевидно, думки і самого автора, — порівн. враження „В концерті”, — *Повісті й оповідання*, т. I, стор. 406.

ляжте кодо куреня та куріть люльку”¹. І дід мав рацію: в обставинах Радюкового життя його справедлива думка думкою тільки й лишалася, на неї кругом дивились тільки як на певного роду дивацтво, як на панську забавку чи примху — до схочу, мовляв, грається, а не як на серйозне діло.

Багато досталося авторові од критики за Радюка. З легкої руки Драгоманова² вказувано на його нежиттєве мрійництво, надмірну афектацію та балакучість, на нездатність до справжнього діла: вся його робота, мовляв, виявляється в тому, що він читає селянам книги та раз допоміг недужій молодиці³. Але головна хиба Радюка, як художнього образу, зовсім не в цьому. Невдалий з програмового боку, він міг-би все-ж таки бути живим, як художній образ, як мистецьке втілення певних життєвих з'явищ. Балакучість і недіяльність напр. Рудина не заважає йому бути типовим образом російського інтелігента з певної генерації. Річ зовсім не в цьому, а в тому, що позитивні образи у Левицького, на жаль, мають хибу всіх позитивних образів, для яких дійсність занадто мало дає конкретного матеріалу. Доводиться доповняти, чого не вистарчає з життя, комбінуванням, вигадкою, а на це, як ми вже бачили, ніколи не був митець з Левицького. Чого не бачив він у дійсності, того ніколи не міг явити добре і в образі. Не обиваючи життя, а випережаючи його, такі створіння бувають у Левицького звичайно неокреслені, бліді й позбавлені тих виразних індивідуальних рис на які багаті інші, життєві, образи нашого письменника. Левицький поділяв тут долю багатьох письменників-реалістів, сильних на негативні типи й мілких та недолугих на персонажів ідеальної категорії.

---

1. Левицький, Ів — *Повісті й оповідання*, т V. ст 209–210.

2. „Малорусское литературное движение въ 1874 р.” „Кievskij Tелеграфъ”, 1875 р. № 30.

3. Петровъ, Н. Й. — Очерки истории украинской литературы XIX ст. Кіїв, 1884. стор. 408.

V.

„Весело й хорошо там на світі божому, та погано жити там людям”... „як поділимося ми працею й наукою, то аж тоді буде на світі добре всім”, — поміж цими двома афоризмами лежить увесь світогляд Левицького; поміж ними можна й розложити всі його твори що до їх внутрішнього змісту. Одні з них малюють злиденне людське життя на фоні вічно прекрасної невмирущої природи; другі подають мрії про те, як теє життя кращим зробити, пустити в гармонію з природою й утворити такий лад, щоб було „на світі добре всім”. Бо автор таки твердо вірить, що „в кожній людині, одколи світ животів, сидить трохи чорта, трохи й бога, або в де-кого й багато бога; і той бог вижене колись чорта та й прожене його на очерета та болота”¹. І тільки один-єдиний раз під вражінням страшних подій війни майнула була у його думка про „страшну всесвітню катастрофу”², — звичайно-ж наперед він дивиться з утіхою й надією. Першої категорії твори — це реальні малюнки життя, другої — всупереч реалістичній манері часто являють із себе найчистішої води романтику, мрійництво, що не потурає тверезому авторові, а своїх домагається прав на існування, на зовнішній реалізм накидає покривало мрійності, — не дурно-ж „мрія” та слова з того-ж кореня чи не найчастіше либонь стрінemo в поетичному словнику Левицького. Формальний реалізм, реалізм у способах мирно уживається в йому з непоправною романтикою, з змаганням до високостей духа. Теоретик-Левицький накреслював певну програму своїх літературних творів, обмірковував їх наперед до найменших дрібниць і силкувався твердо і тверезо держатися землі. А практик-Левицький ламав рямці тієї програми, не давав собі ради з тими виміркованими подробицями й невдержно одривався од ґрунту, щоб виснувати якусь свою „мрію”, подати науку, підкresлити висновок. Ця амальгама часто не досить зручно буває у Левицького перетоплена, бо складові частки її до різних категорій мистецької вдачі належать. 1 саме від того, як органічно вони зливаються, і залежать художні вартості, а ще більше хиби в його творчості.

Обертаючись до художніх засобів Левицького, треба насамперед зазначити велики його заслуги саме як побутового письменника, як літописця українського життя певної епохи в його розвитку. Письменник дуже добре знав життя тих людей, яких бере за об'єкт для своїх творів, уміє вибирати типові образи й ситуації, хоча не завжди потрапить розіклисти їх у міру їхньої ваги для оповідання. Взяті самі по собі, вони виходять у Левицького справді живими, з усім багацтвом та повністю життєвих переживаннів навіть середньої людської істоти. Кажуть, що одна з стеблівських бабів приходила до Івана Семеновича „позиватись”: „на що, паничу, ви мене в книжці обписали: тепер мені проходу на улиці люди не дають”. „На-силу од каторжної баби одчепився” — добродушно додав він, коли якось я запитав був, чи правда тому. Претензії баби Палажки були

1. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. IV. Київ, 1905, стор. 92.

2. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. Т, стор. 518.

справедливі: індивідуально, треба думати, портрет її схоплено живо і влучно. Але не тільки це. Кому доводилось читати або давати селянам на прочитання твори Левицького, той знов, що в кожному селі знаходились свої баба Палажка з Параскою, свої Кайдаші, свекрухи, рибалки Панаси, то-що, і вони так само приходили „позиватись” за те, що їх негарно описано. Саме такі факти знайдемо у Б. Грінченка в його відомих нарисах про українську книжку на селі. „Через який час після цього читання, — пише Грінченко про „Бабів”, — пішла скрізь чутка, що е книжка про те, як баба Параска (та, що тепер ходить до мене на читання) лаялася з Кухаркою, та про старого пана, що вже вмер (у книжці Левицького згадується про „битливого пана”). Баба, теперішня моя слухачка, страшенно образилась; дочка того покійного пана … теж образилася, що її батька описано. Авторами книжки називано мене та тутешню пані”¹. Це показує, що Левицький зумів широко захопити з'явище, взяти його сущє-типові риси і створити таким чином не індивідуально-схожий портрет, а загальний тип, дійсно невмирущий образ широко розповсюдженого побуту. Що-до цього останнього, то в нашому письменстві взагалі мабуть над Левицького немає письменника. Побутових подробиць як-раз такого типового значіння у його так рясно назбирано, що з його творів можна студіювати народне життя, немов із етнографічних матеріядів, — тільки що це не сухі фактичні записи, а живі картини побуту, овіяні справжньою поезією митця-художника. І Левицький вміє подавати їх сильно та гаряче. Писання молодих наших письменників напр. з робітничого життя — рожева водиця, як рівняти їх до кров'ю написаних сторінок з „Миколи Джері” чи „Бурлачки”, як і всі побутові нариси бліднуть перед незрівняними картинами з „Кайдашевої сем'ї”.

Вдачею своєї творчості, манерою — це типовий епік, що спокійно і безстороннє розбирає і складні прояви душі людської, і з'явища природи, і тільки зрідка хіба не додержить і зірветься з того тону спокійної об'єктивності. Це не значить, що Левицький холодно і байдуже, з олімпійських ніби високостей, ставиться до подій і людей. В образах його раз-у-раз видко буває його симпатії чи антипатії, хоч це не порушує загального спокійного тону, а тільки надає йому більшого переконання, глибини, — принаймні в кращих його створіннях. Він нічого не потайв, напр., в історії бурлачки Василини („Бурлачка”), але все-таки видко, що й сам автор гаряче переживає її вольні й невольні гріхи та бруд, і читача примушує переживати разом з собою.

Особливо любить Левицький спинятися на картинах та з'явищах природи і до них достроює і свої власні почування, й переживання своїх персонажів. З цього погляду з його безперечно не аби-який майстер, знов-же один з найкращих у нас, що дав багато прекрасних зразків живого пейзажу, взагалі описової прози. „Пишна земля! — якось вирвалось у його в захваті з повних ущерть, грудей, — яка ти дивно гарна з твоїми високими горами, озерами та зеленими долинами! Ти дивно гарна, як кохання, як пісня, як

1. Грінченко, Б. — *Перед широким світом*. Київ, 1907, стор. 60. Порівн. там-же оповідання про те як у „Кайдашевій сем'ї” свекруха „пізнала свого патрета” і виганяла невістку: „ти все тільки такі й книжки береш, щоб під мене” (стор 55).

людське серце, налите добром”¹. І Левицький уміє ту красу сам відчути, вміє заразити своїм відчуванням і читача, показати йому на-віч те, перед чим сам спинився в захваті. „Кажуть, що в глуху піvnіч буває така година, коли засипає все на світі. Мабуть така година йшла над містом. Місто заснуло, скелі стояли над водою, неначе думу тяжку думали; заснув ліс на горі, сумували зелені верби. Десь гавкнула собака спросоння та й замовкла; десь свиснув пізній соловейко та й задрімав. Глянеш на все те здалека, з гори, і здається тобі, що бачиш якесь зачароване царство, де все поснуло і стало кам'яне: і гори, і лісія, і вода, навіть самий місяць з своїм тихим промінням скаменів і захолов. І чудно якось серед такого спокою! І примічаєш, що ти тут неначе зайвий: наче кругом тебе все вимерло, все що жило, а ти зостався сам. І не думки, не мислі йдуть на душу, а якийсь смуток, страх, бо чуєш, неначе в великій хаті, як стукає в грудях серце, як дзвенить в ушах кров. Знехотя озираєшся навколо, чи не літають кругом тебе якісь інші істоти, чи не виглядають з-за кущів чиєсь очі, чи не хлюпаються в воді, чи не гойдаються на велених вербах-зеленоокі русалки”². Це зразок дійсно хорошої прози Левицького. І таких глибоких, настроєвих описів багато знайдете в кращих його творах, а де-які, як, напр., „Рибалка Панас Крутъ”, мало не на половину стають мов якась поезія в прозі. В описах Левицького переважає пластика, зверхній образ, що справляють часто велике вражіння своєю свіжістю й колоритністю, хоча іноді й тут автор надуживав гарячих фарб та занадто великої скрупулезності й деталізму, що завалюють цілість і роблять її розтяглою і млявою, даючи тільки варіації на старі описи.

На жаль, ця органічна, мовляв один з критиків, хиба Левицького де далі все більш промикається в його твори. Що далі одходив він од епохи перелому й хитаннів, яка надихала його на початку літературної діяльності, то твори його стають блідіші, ескізніші, а реальної й художньої правди в них менше. Твори другої половини його діяльності взагалі позначено ніби печаткою якоєсь втоми, вичерпання, робленості, зумисності, а через те вартості їх одходять у затінок, а хиби (де-яка умовність, реторичність, розтяглість) випинаються й вирисовуються видніше. Кращими творами Левицького так і лишились старі його повісті та оповідання, до яких він хіба зрідка наближався тільки в своїх пізніших творах, але ніколи не став з ними врівні.

Тут може до речі буде зняти питання, по дорозі кинуте на попередніх сторінках і ставлене, хоч і обережно, ще за життя письменника — „чого пересохло те живе джерело життя, що ключем било перше з його творів?”³. Мені здається, що відповідь на це дає як особиста вдача письменника, так і обставини його зовнішнього життя. Натура надто спокійна й урівноважена, Левицький ніколи не горів тим жерущим, жертвним вогнем творчості, що палить письменника, але й виплавляє речі, що печуть і читача. „Упорствуя, волнуясь і спеша” — ось чого ніяк не можна було сказати про хорошого, симпатичного

1. Левицький, Ів. *Нові повісті й оповідання*, т. VIII стор. 233.

2. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. I, стор. 479.

3. Єфремов, С. — Відгуки з життя і письменства. „Л.-Н. Вістник”, 1907. V, стор. 339.

Нечуя, — навпаки: помаленьку, систематично, вимірковано творив він свої образи і там, де треба було самої живої спостережливості, кмітливості, де мова йшла про особи й події, змалку йому знані — там виходило дуже добре. Зате-ж де треба було вогню підложити, осяти зовнішні події світом внутрішньої роботи” творчости, зогріти теплом справжнього людського серця — там не вистарчало сили, там завжди подихало холодком реторики, було більш вимірковано, вигадано, ніж щиро. До цієї загальної риси його хисту долучилися ще обставини життя — самотнього, холодного, розміреного і розміркованого. Одлюдковатий „старий кавалер”, Левицький не жив повним життям, не зазнав тих трівог і радощів, які дає людині родинне й громадське життя, що постачає стільки клопоту, яке живого, втомляє, але фіксує вражіння, оновляє їх у невпинному своєму гоні. Натомісъ Левицькій замкнувся серед чотирьох стін і буквально, і фігулярно. Давні вражіння не освіжалися, духового „обміну речовин”, такого потрібного для живого організму, не одбувалося. Кров застоювалася. Жива вразливість почала потроху атрофуватися й одмирati. Спокійно плинуло життя в ідилічному Сегетовому будиночку, в центрі великого міста, але й так безмежно далеко од його клопоту і турбот — і для людини це може було й добрe. Ale для письменника безмірно було-б краще, коли-б зірвалась була хоч одна порядна буря, вдарив грім і розкуйовдив, сколошкав і розбив оцей спокій. Bo то був спокій могили, що грубим шаром одноманітного життя все присипав та й присипав перші живі вражіння. Звичка, потреба тягla до пера — і доводилось брати все з тієї-ж старої криниці давніх спостереженpів, давно вичерпаної і не поновленої нічим свіжим. A життя йшло своїм ладом і лишало по-за-собою старого письменника. I коли иноді вривалося бурхливо поміж його чотирьох стін, то було йому цілком чуже, незрозуміліве і реагувати на його міг він тільки іржавою зброю з то того-ж давнього арсенала. Це здавалось неуразливим дивацтвом, ale для письменника було це кінцем. Глибока зміна поглядів і настроїв, докорінний переворот у техніці й побуті, війни, революції одбувадися тут, навкруги шуміла шалена боротьба, ale це все одбивадось тут тільки зверхнім способом і не досягало свідомості. Одиноко стояла ця постать при кінці свого довгого віку, немов справді отої Чехівський Фірс, забута й покинута в порожньому будинкові. I може щастям для старого було, що він вже не розумів усієї трагічності свого становища тоді, коли направити його ніякої не було змоги.

Характером своєї діяльності Левицький взагалі займає виключне серед українських діячів місце. Його натура й обставини життя поставили його остроронь од тієї нерівності й нервовости, шукання виходу з бездоріжжя, яке створили умови нашого громадського життя. Саме тоді, як палкіші натури безпорадно борсалися в лещетах неможливих умов, кидалися на всі боки, часто розмінюючись на дрібняки або й зовсім загибаючи — Левицький мав одну дорогу і не ухиляючись ішов нею, систематично працюючи, регулярно випускаючи повість за повістю, оповідання за оповіданням, знаходячи ще час служити народові як популяризатор, озиваючись иноді на — академічні, правда — злоби дня публіцистичними працями. Через цей брак нервовости, в діяльності Левицького майже непомітно пауз, антрактів, на які така багата діяльність письменників, його сучасників; на йому найменше одбилися загальні скрутні умови існування українського

письменства. Були часи, — друга половина 80-х років, — коли з визначніших українських письменників старої генерації він сам один з'являвся перед українською публікою в межах Росії і тільки самі його твори нагадували читачам, що взагалі є ще на світі українська література. Можна сказати, що в межах свого хисту й сили Левицький „усього земного доконав” і заняв своє стало місце в історії нашої художньої прози.

Квітка, Куліш, Марко Вовчок — і Левицький.... Він безпосередно йде за тими трьома кращими нашими повістями і знаменує собою дальший ступінь в обробці нашої повісті. Як рівняти його до попередників, він розсунув рямці розповідної форми в українському письменстві новими темами й свіжою їх обробкою; він дав низку яскравих типів з добре відомого йому життя народу та верств до народу близьких, він не мало вніс нового в скарбницю самої нашої літературної мови, якої добрим знавцем і майстром, по-за деякими переборщеннями останнього часу, він безперечно був. Кращі твори Левицького тривкий по собі лишили слід і були зразками для молодших письменників, а його манера на довго запанувала в літературі, одгукнувшись у багатьох визначних заступників нашого повістяства. Не казатиму про молодого Коцюбинського, який увесь був під чарами манери Левицького¹, але навіть Винниченко — нехай і негативним способом, а мусів оддати данину його впливові. Початок першого друкованого твору Винниченкового, „Краса і сила”, дуже нагадує манеру старого нашого письменника, хоча тут-же таки письменник-дебютант в описі геройні й пробує не то з-під цього впливу вибитись, а навіть в ним полемізувати. „То була краса, — писав Винниченко. — що викохується тільки на Україні, але не така, як малюють де-які з наших письменників. Не було у неї ні „губок, як пуп'янок, рожевих, як добре намисто”, ні „підборіддя, як горішок”, ні „щок, як повная рожа”, і сама вона не „вилискувалась, як маківка на городі”². Натяк був занадто прозорий. У Левицького знайдемо буквально ті порівнання, що одкидає тут зручним маневром молодий письменник: „Підборідочок в неї був невеличкий, кругленький, як волоський горішок”, губи „червоніли, як добре червоне намисто”, „на смуглявих щоках грав рум'янець, номов тая весняная рожа”³, „пишні, повні та чималі губи виступали вперед, як рожевий пуп'янок”⁴. І вже сама оця оригінальна полеміка показує, як сильно держався в нашому письменстві вплив Левицького ще на початку ХХ століття. Але епізодично він сягає й далі. Напр., у О. Васильченка прегарний ліричний уступ — „розкладу, розвішаю свої згадки, як молода дівизну, розстелятиму до місяця, розглядатиму, аж поки не згасне у небі остання зірка”⁵ — мабуть мав в основі зовсім реальний малюнок Левацького: Ганна, виймаючи з скрині та розвішуючи й розстеляючи рушники, згадує „своє дівоцтво” та

1. Єфремов, С. — *Коцюбинський*. Київ, 1922, стор. 80-83.

2. Винниченко, В. — *Краса і сила*. Київ, 1906, ст. 6.

3. Левицький, Ів. — Дві московки, стор. 13.

4. Левицький, Ів. — *Повісті й оповідання*, т. 1, стор. 168.

5. Васильченко, О. — *Оповідання*. Київ, 1915, с.37.

весілля¹. Навіть у де-кого з наскрізь модернах письменників не без виразів та зворотів, коріння яких може бути там-же таки, у Левицького.

Та хоча-б з якими суровими вимаганнями заходили до старого нашого письменника новочасні читачі й критики, а навіть і вони знайдуть серед літературної спадщини Левицького з десяток творів, що надовго переживуть свого творця, визначного письменника тієї епохи, що почалася скасуванням панщини, а закінчилася першою революцією 1905 р. Поміж цими двома датами не тільки пройшла краща пора в житті Левицького-белетриста, але між ними укладається і схема розвитку того побуту, якого ретельним і тямущим літописцем він став: зародившись на руїнах панщини, нове життя нестримно вело до подій 1905 р. І дійсно непропаща заслуга Левицького в тому, що він цю тенденцію помітив, викрив і дав живий та яскравий образ епохи в своїх мистецьких творах.

---

1. Левицький, Ів. — *Дві Московки*. стор. 44 — 45.